

BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN MÜNÂSEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Kürşat YILDIRIM*

ÖZET: Çalışmamızda Çin kaynaklarına dayanarak Çinliler ile bugünkü Doğu Türkistan sahası arasındaki münâsebetlerin başlangıcı ve Çinlilerin bu coğrafyayı terk etmek mecburiyetinde kaldıkları II. yüzyılın ortalarına kadarki genel durumu incelenmeye çalışılmıştır. Doğu Türkistan'ın en eski devirlerden beri Çin'in ilgi sahasına girdiği ve coğrafi, ekonomik ve stratejik bakımlardan Çinliler tarafından daimâ ele geçirilmek istenen bir yer olduğu Çin kaynaklarının verdiği bilgiler ışığında ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Çin, İstilâ, Çin'in Erken Batı Siyaseti

AN OVERVIEW OF RELATIONS BETWEEN EASTERN TURKISTAN AND CHINA FROM THE
BEGINNING UNTIL THE MID-SECOND CENTURY

ABSTRACT: In the present study, based on Chinese sources, I have studied the beginning of the relations between the East Turkestan area and Chinese and overall situation of this relations until mid-second century when Chinese had been forced to leave area. The result has been determined that China has always had interest in entering the field of East Turkestan and the Chinese have always desired to seize area because of the geographical, economic and strategic reasons since ancient times.

Key words: Eastern Turkistan, China, Invasion, Early Western Policy of China

Giriş: Doğu Türkistan en eski devirlerden bugünlere kadar dünyanın en önemli ticaret, ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Sâhip olduğu coğrafi ve stratejik değeriyle Doğudaki Kore, Mançurya, Çin, Hindistan ile Batıdaki İran, Yunan ve Roma toprakları arasında hem bir köprü vazifesi görmüş hem de tüm bu kültürlerle içli dışlı olma fırsatına kavuşmuştur. Batıdaki medeniyetler Doğu Türkistan ile doğrudan ticarî bağlar kurmuş ve Çinlilere sattıkları malları Doğu Türkistan'daki devletler aracılığıyla Çin topraklarına ulaştırabilmişler; yine Çinliler de mallarını Doğu Türkistan'daki devletler sayesinde Batıdaki müşterilerine satabilmişlerdir.

Doğu ve Batı arasında aracılık vazifesi gören Doğu Türkistan'ın kendisi de başlı başına büyük bir değerdi. Doğu Türkistan gerek yeraltı ve yerüstü zenginlikleri gerekse medenî şehirleri ile oldukça ileri bir kültürün ve medeniyetin temsilciliğini yapıyordu. Arkeolojik çalışmalar dünyanın en eski yerleşik kültürlerinden birinin Doğu Türkistan'da bulunduğunu tespit etmiştir¹. Tarih boyunca çok sayıda kavim çeşitli vesilelerle Doğu Türkistan

* Arş. Gör. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ J. P. Mallory-Victor H. Mair, *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, London 2000.

coğrafyası ile temasa geçmiştir. Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik malzemelerden anlaşılacağı gibi Doğu Türkistan'daki etnik hareketlilik had safhadadır ve şehir kültürü önemli bir merhale kat etmiştir. Bu şehir kültürünü ortaya çıkaran etken ise ticarî ve ilmî faaliyetlerdir.

Tarih boyunca birçok devlet Doğu Türkistan'a hâkim olmak istemiştir. Bu devletlerden birisi de Çin İmparatorluğu'dur.

Çinliler Ch'in Sülalesi'nin başa geçmesiyle ancak M.Ö. 221 yılında devlet birliği sağlayabilmişlerdi. Çinlilerin doğal yaşam alanı olan Wei Irmağı havzası oldukça sınırlı hayat şartlarını beraberinde getiriyordu². Geleneksel Çin kültürünü bu havzada kıt kanaat geçinen köylüler oluşturmaktaydı. Feodal yapı içerisinde yaşayan Çinliler ancak tahıl ile yaşayabilirdiler ve hiçbir ticarî imkâna sâhip değillerdi. Bu düşünce en eski Çin şiirlerine de yansımış ve yabancı olanlar "tahıla el koyanlar" olarak tahayyül edilmişti³. İçlerine kapanık Çinliler birbirleriyle didişmeyi bırakıp tek bir devlet çatısı altında toplandıktan sonra gözlerini, ürettikleri ipeği ve diğer malları vererek yerine ihtiyaç duydukları malları alacakları pazarlara dikteler. Büyük Hun İmparatorluğu'nun bânisi Mo-tun'un babası T'ou-man devrinde (M.Ö. 210'lardan önce) Hunlar en verimli otlakları olan Ordos bölgesini artık Çinlilere kaptırmışlardı ki bu topraklar Çinlilerin o devre kadar ulaştığı en Batı uç idi. Bunun yanında Çin'in nüfusu M.Ö. 221 yılında 20 milyonu geçmiş ve gitgide artarak M.S. 2 yılında 60 milyona ulaşmıştı ki bu nüfusu beslemek için 40 milyon hektar ekili tarla gerekiyordu⁴. Bu yayılma ve genişleme sürecinde Çinliler ordularını Türkler gibi teşkilatlandırmışlar ve Türklerle mal alış verişi yaparak ticaretten kâr etmeye başlamışlardı. Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra Mo-tun'a yenilip Hunlara vergi vermeye başlayan Çinliler Mo-tun'un ölümünden sonra İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-78) hem ticaret yollarına hem de bereketli topraklara hâkim olmak için dikkatlerini Hsi-yü ("Batı Toprakları") dedikleri Doğu Türkistan'a yöneltmişlerdi.

Çinliler Doğu Türkistan'ı Hunların sağ kolu olarak görüyorlar ve Doğu Türkistan'a hâkim olmanın Hunların sağ kolunu kesmek manasına geldiğini söylüyorlardı. Gerçekten de milâdî devirlere takaddüm eden yıllarda Çinlilerin Doğu Türkistan'a yönelmeleri Hunların sonunu getirmiş ve Hunlar

² Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1981, s. 14-15.

³ Tafsilat için bkz. James Legge, *The Chinese Classics: With A Translation, Critical And Exegetical Notes, prolegomena, and copious indexes*, V Cilt, Hong Kong-London 1861-1872.

⁴ Duan Chang-Qun, Gan Xue-Chun, Jeanny Wang, Paul K. Chien, "Relocation of Civilization Centers in Ancient China: Environmental Factors", *Ambio*, XVII, 7, Nov. 1998, s. 572-575.

BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN
MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

gittikçe zayıflayarak ikiye bölünmüşlerdi. Bu gerçek Mo-tun'un M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoru'na yazdığı mektupta hâkim olduğu toprakların merkezine Doğu Türkistan'ı koymasıyla da kendisini göstermektedir⁵. Çinliler Mo-tun'un ölümünden sonra Tarım havzasının Güneyindeki yollardan Doğu Türkistan içlerine girmişler, bazı Çinli tüccarlar Fergana'daki devletlere kadar uzanmışlardı. Bu toprakların keşfinden büyük pay şüphesiz seyyahlık ve casusluk vazifelerinde bulunan Chang-ch'ien (M.Ö. 172-114)'e âitti⁶. Çin'den Batıya giden yol açıldıktan sonra çeşitli Çin malları Doğu Türkistan'a ve Baktriya'ya akıyordu; bölge tüccarları ise buradan aldıkları malları Batıya ve Suriye'ye götürüyorlardı. Çinliler ipek getiriyorlar ve oradan çeşitli kumaş, dokuma, halı, cam, değerli metaller, yeşim taşı, mercan, ilaç, baharat, at, deve vesaire alıyorlardı. Çin malları İran ve Suriye üzerinden Roma İmparatorluğu'na kadar gidiyordu⁷ ve aynı süreç tersine de işliyordu. Çin bu sırada işgal ettiği Doğu Türkistan'ı idâre etmek için çeşitli idari birimler yanında Doğu Türkistan Genel Valiliği kurmuştu ki bu sistem modern sömürgecilik sisteminin en mükemmel prototipi olarak addedilebilir. İstila ettiği topraklarda kurduğu tımar sistemi⁸ ile hem tarımsal ürün hem de asker ihtiyacını karşılıyordu. M.S. 9 yılında General Wang-mang darbeyle Çin tahtına geldikten sonra Çin'de doğan karmaşadan istifade eden Doğu Türkistanlı devletler Çin'e karşı başkaldırıp münasebetlerini kestiler ve hep birlikte tekrar akrabaları olan Hunlara tâbi oldular.

M.S. 9 yılından sonra artık zayıflamış ve ikiye ayrılmış olan Hunlar Doğu Türkistan'da tek söz sahibi olmayacaklardı. Yarkend, Hoten, Turfan ve Çarklık gibi devletler bölgede hâkimiyet mücadelesi veriyorlar ve birbirleriyle kâh ittifak kuruyorlar kâh birbirlerine saldırıyorlardı. Devletler bu süreçte denge siyasetinin en ince ayrıntılarına başvurarak Hun ve Çin gibi iki büyük güç arasında dengeleyici vazifesi üstlenmişler, Kuzey ve Güney ticaret yollarına hâkim olmaya girişmişlerdi. Bu durum 73 yılına kadar devam etmişti.

Bu arada Kuzey Hun İmparatorluğu M.S. 83-87 yıllarında tamamen çökmüştü⁹. Son yılda Hsien-peï'ler Hunları yenmiş ve Hun İmparatoru'nu

⁵ *Han Shu* (HS), Beijing 1997, 94A, s. 3757: "Bundan sonra Lou-lan, Wu-sun, Hu-kai ile, bunlardan başka, onların yakınlarındaki yirmi altı devletin hepsi alındı".

⁶ Chang-ch'ien'in Doğu Türkistan'daki faaliyetleri için bkz. L. A. Borovkova, *Tsarstva "Zapadnogo Kraya" vo II-I Vekah do N. E.*, Moskva 2001, s. 90 vd.

⁷ V. İ. Avdiyev, *Istoriya Drevnego Vostoka*, Moskva 1953, s. 663.

⁸ Ayrıntılar için aşağı bakınız.

⁹ Bu devirdeki Hun Çin mücadeleleri için bkz. W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill 1939, s. 255 vd.

öldürmüşlerdi. Kuzey Hunlarından geri kalanlar Batıya doğru hareket edip 91 yılında İli Vadisine girdiler. Hsien-peî'ler onların önceki topraklarına hareket edip hâkim güç olarak Hunların yerini aldılar ve Batıda Wu-sun'ların yaşadığı topraklara kadar yayıldılar¹⁰.

Çin İmparatorluğu 73 yılında tüm imkânlarını seferber ederek büyük ordularla Doğu Türkistan'ı istilâya girişti. Bu istilâ Kuzey Hunlarına da vurulan son darbeydi ve Hunlar artık gitgide Batıya kaymaya başlamışlardı. Bu sırada proto-Moğol Wu-huan ve Hsien-peî'ler de Güneye doğru inerek bu süreci hızlandırmışlardı. Doğu Türkistan'daki devletler hiç olmadığı kadar büyük bir baskı ve kıyımla karşı karşıya idiler. Her ne kadar kaynaklarda Hoten gibi bazı devletlerin Çin istilâsına tam destek verdiği ve Çin'i "baba gibi" gördüğü yönünde kayıtlar yer alsa da bu kaynakların tarafsızlığı tartışmalıdır ve bunlar işgalci kuvvetlere âit kaynaklardır. Üstelik Hoten Devleti Hunlara karşı Çin'i çok iyi kullanmıştı ve Hunların kendilerinden intikam almalarından korkuyorlardı¹¹. Çin'in bu büyük istilâsı Pan-ch'ao (32-102) devrinde zirveye çıkmıştır. Siyaset ve diplomasi ustası bu general sayesinde Doğu Türkistan I. yüzyılın sonlarında tamamen Çin hâkimiyetine girdi; ticaretin tamamı üzerinde kontrol sağlayarak muazzam bir zenginliğe erişti. Bölge devletlerinin bazı müstakillik girişimleri çok kanlı bir şekilde bastırıldı. Bölgedeki isyanlara daha fazla dayanamayan Çin 107-108 yıllarında geri çekilmek zorunda kaldı. Doğu Türkistan Genel Valiliği lağvedildi ve tüm Çin birlikleri Çin'in en Batı sınırı olan Tun-huang'ın Doğusuna çekildi. M.S. 107-108 yılından sonra da Çinliler bölgeye hâkim olmak için münferit girişimler yapmışlarsa da bir netice elde edememişlerdir.

Doğu Türkistan Ve Hsı-Yü ("Batı Toprakları") Tâbiri Ve Çin Kaynaklarındaki Görünümü: Bugünkü Doğu Türkistan coğrafyası Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yer almakta ve Çin idârî yapısı içinde "Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi"¹² olarak adlandırılmaktadır. Doğu Türkistan Batısında Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan ve Tacikistan;

¹⁰ Christopher I. Beckwith, *Empires of Silk Road, A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton-Oxford 2009, s. 90 (Türkçesi tarafımızdan bugünlerde yayınlanmıştır: Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, Çev., Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2011).

¹¹ McGovern, *a.g.e.*, s. 266 vd.

¹² 新疆维吾尔自治区 Çin tahtındaki Mançu sülalesi Doğu Türkistan'ı işgal etmiş ve 1884'de Xinjiang Eyaleti 新疆省 kurmuştur. 1 Ekim 1955'te eyalet statüsü lağvedilip özerk bölge kurulmuştur. Ayrıntılar için bkz. İklil Kurban, *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)* Ankara 1992; *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara 1995.

BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN
MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Güneybatısında Pakistan ve Hindistan; Güneyinde Tibet; Kuzeyinde Rusya ve Moğolistan ve Doğusunda Çin ile komşudur. Coğrafi özelliklerinden dolayı tarih boyunca Doğu Türkistan coğrafyasının sınırları pek değişmemiştir. Bu coğrafyada Tarım ve Cungar olmak üzere iki büyük havza; Altay, Tanrı ve Kunlun Dağları olmak üzere üç büyük dağ silsilesi; Tarım, Yarkend ve Kaşgar olmak üzere üç büyük ırmak ve Bagraş, Sayram, Aydın (Aydın), Ulungur, Ayak Kum, Ebinur, Lobnur, Manas, Hanas gibi göller vardır¹³.

Bilindiği gibi yazılı kaynaklardaki *Türkistan* kelimesi ilk kez *Turkistanak* şeklinde eski Yunanlıların İskitya kelimesine karşılık olarak VIII. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Musa Horenki (Moses Xorenac'i) tarafından kullanılmış ve Batıda İtil, Doğuda İmaos yani Tanrı Dağlarının Doğu tarafları, Güneyde Maverâünnehir mukabili olan Sogd ile Arık yani Horasan arasındaki topraklara atfedilmiştir¹⁴. Daha evvel Yunan kaynaklarında henüz VI. yüzyılda, Orta Asya için Türk adına bitişen Yunanca *-hia-* ekiyle “Turkhia” denilmiştir¹⁵. Avesta’da da Turan ve Türkistan kelimesi geçmekte ve Tanrı Dağlarının Doğusundan İtil Irmağı, Seyhun ve Ceyhun, Horasan arasında kalan topraklar kastedilmektedir¹⁶.

Rusya 1716 yılından itibaren Batı Türkistan’da mâlûm istilâ siyaseti izlemeye başlamış; Çin ise 1755-1765 yılları arasında Doğu Türkistan’ı işgal etmiş ve buraya 18 Kasım 1884’de Xin-jiang (Hsin-chiang)¹⁷ adını vermiştir; Batılılar da bu adı kullanmışlar ancak bazen de Doğu Türkistan demişlerdir¹⁸. Aşağıda açıklayacağımız gibi Çinliler tarihte Doğu Türkistan’a “Batı ülkeleri” anlamına gelen Hsi-yü¹⁹ diyorlardı. İngiliz tarihçiler XIX. yüzyılın başlarına kadar Batı Türkistan için Büyük Buhâra, Doğu Türkistan için Küçük Buhâra adını kullanıyorlardı. Fakat XIX. yüzyıldan sonra Batı Türkistan’ı, Türkistan adıyla anmaya başlamışlardır. Batı Avrupa ve Rus tarihçileri ise Batı Türkistan tâbirini pek kullanmamışlardır. Rus edebiyatında Doğu Türkistan terimine XIX. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Ancak bu daha çok tarih, coğrafya ve etnografya terimi olarak kalmıştır. Ruslar işgal ettikleri Türkistan

¹³ Bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I, 2. baskı, İstanbul 1981, s. 3 vd.

¹⁴ Zeki Velidi Togan, *Türk Türkistan*, İstanbul 1960, s. 14.

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 23. baskı, İstanbul 2003, s. 45.

¹⁶ Baymirza Hayit, “Türkistan Terimi Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 53, Nisan 1988, s. 23.

¹⁷ 新疆; “yeni toprak veya vilayet” manasındadır.

¹⁸ Hayit, *a.g.m.*, s. 25.

¹⁹ 西域; “Doğu Türkistan veya ülkeleri”.

topraklarındaki vilayetlerini Türkistan Genel Valiliği adlı idarî bir birim altında resmen 11 Temmuz 1867'den itibaren toplamışlardır. Doğu Türkistanlı aydınlar ise XX. yüzyılın başlarında Batı Türkistan'daki bu gelişmeler doğrultusunda Doğu Türkistan terimini kullanmaya başlamışlardır²⁰. Sovyet Rusya ise emperyalist maksatlarla Batı Türkistan demediği hâlde Doğu Türkistan terimini kullanmış ve buna karşılık Batı Türkistan yerine Orta Asya demiştir²¹. İkinci Dünya Savaşından sonra Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Türkistan terimi yerine "Orta Asya veya Merkezî Asya" (Central Asia; Средняя Азия) terimleri kullanılmaya başlanmış²² buna karşılık Çin'e yönelen siyasî maksatlarla Doğu Türkistan tâbiri söylenmeye devam edilmiştir. Bunun yanında coğrafi ve iktisadî gerekçelerle kullanıldığı anlaşılan İç Asya (Inner Asia) terimi²³ çok özel bir terimdir ve Doğu Türkistan'ı ifade etmemektedir.

Çinlilerin Doğu Türkistan için kullandıkları 西域 Hsi-yü yani "Batı Toprakları" adını Han sülalesi devrinde (M.Ö. 206-M.S. 220) daha çok Tanrı Dağlarının Güneyinden kıvrılan yol üzerindeki Yü-men yani "Yeşimtaş Kapısı"nın batısındaki topraklar için kullandığı görülmektedir. Esas itibarı ile Doğu Türkistan toprakları söz konusu olsa da yeri geldiğinde daha Güneydeki ve Batıdaki topraklardan, devletlerden ve halklardan da bahsedilmiştir. Bu surette Çin kaynaklarının "Doğu Türkistan" hakkında bilgi verirken aslında İpek Yolu üzerindeki yerleri anlattığı anlaşılmaktadır.

²⁰ Tafsilat için bkz. Hayit, *a.g.m.*, s. 25-27.

²¹ Hayit, *a.g.m.*, s. 30. Orta Asya veya Merkezî Asya teriminin dil hususundan hareketle başvuru "Altaik" bir terim olduğu kabul edilmektedir; Denis Sinor, "The Scope and Importance of Altaic Studies", *Journal of the American Oriental Society*, LXXXIII, 2, Apr.-Jun., 1963, s. 194. Nihayetinde bugün Orta Asya veya Merkezî Asya terimi ile Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın bulunduğu saha kastedilmektedir; Rafis Abazov, *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, New York 2008, s. 2.

²² Hayit, *a.g.m.*, s. 29.

²³ Sinor (Denis Sinor, "Giriş: İç Asya Kavramı", Çev., R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, der., Denis Sinor, 4. baskı, İstanbul 2003, s. 18) bu konuda şöyle demektedir: "İç Asya'nın dünya tarihindeki yerini anlamak için anahtar kavram bozkırdır. Bu geniş otlak arazisinde; boynuzlu davar, koyun, keçi ya da at olsun davar üreticiliği her zaman geniş kapsamlı idi. Ekonomik öz-yeterliliği güven altına almak ve aşırı otlatmadan kaçınmak için sürülerin, genellikle belli sınırlar içinde, fakat zaman zaman nerede ot bulunabilirse orada, sürekli hareket hâlinde olmaları gerekiyordu". István Vásary (István Vásary, *Eski İç Asya Tarihi*, Çev., İ. Doğan, İstanbul 2007, s. 21-23) ise Sinor'a dayanarak "İç Asya" kavramını kullanmış ve İç Asya'nın yerinin zaman ve mekana göre sürekli değişebileceğini belirtmiştir.

BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN
MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

En erken Çinli kaynaklar bu yolların aslında Hunların ataları sayılabilecek kavimlerin hâkimiyeti altında olduğunu belirten ifadeler kullanmışlardır. Mesela *T'ai P'ing Yü Lan*'da şöyle denmektedir: "I kitabı derki (Batı Toprakları, Hsi-yü), Kao-tsung (M.Ö. 1259-1200) devrindeki Kuei-fang'dır"²⁴. Buradaki Kuei-fang ise Hunların ataları olarak tasnif edilmektedir²⁵.

Çinliler eskiden bu toprakları hiç görmemişlerdi ve buraların Hunların atalarına âit olduğunu düşünüyorlardı. Çinlilerin ilk defa olmak üzere Batıdaki toprakları tanımalarını sağlayan ve önceleri elçi, seyyah, casus ve daha sonraları general olan Chang-ch'ien'in (ölümü M.Ö. 114) gezip dolaştığı topraklar için yazdığı seyahatnamesi Shih Chih (yazım tarihi M.Ö. 109-91)'nin 123. bölümünde yer almaktadır; ancak bu raporun hiçbir yerinde Hsi-yü yani "Batı Toprakları" ifadesi geçmemektedir. Öte yandan Shih-chih'nin yazarı Szu-ma-ch'ien bu adı sadece üç yerde zikretmektedir: Bölüm 60, s. 2109, satır 4'de, Hsi-yü etnik bir tâbir gibi görünmektedir; "西月氏匈奴西域舉國奉師". Huo-chü-ping 霍去病'in (M.Ö. 140-117) biyografisinde Hsi-yü, Yüeh-chih ve Hsiung-nu (Hun)'lar ile yan yana etnik bir tasnife tâbi tutulmaktadır. Hsi-yü'nün Shih-chih'de görüldüğü bir diğer yer Bölüm 111, s. 2933, satır 8'dir. Burada gene Huo-chü-ping 霍去病'in Hunların Batı Beyi Hun-hsieh'e yaptığı seferden bahsetmektedir: "...去病率師攻匈奴西域王渾邪". Burada Hsi-yü tâbiri ile Hun devlet düzeninde bugünkü Doğu Türkistan topraklarını idâre eden bir bey bulunduğu ve bu toprakların Hun idarî sistemine dâhil olduğu görülmektedir. Szu-ma-ch'ien'in buradaki Hsi-yü kaydını Hun devlet sistemindeki bir tâbirden ödünç aldığı anlaşılmaktadır. Hsi-yü tâbirinin Shih-chih'de görüldüğü son yer Bölüm 117, s. 3044, satır 5'tir: "康居西域重譯請朝..". Buna göre Hsi-yü, K'ang-chü (Sogdiana) ile beraber coğrafi-etnik bir ad olarak ya da bir devlet adı gibi kullanılmıştır²⁶.

²⁴ *T'ai P'ing Yü Lan* (TPYL), Taipei 1997, 792, s. 3511a: "易曰高宗伐鬼方".

²⁵ Kuei-fang 鬼方 Bkz. *HS*, 94A, s. 3743.

²⁶ Hsi-yü tâbirine dâir genel bir değerlendirme için bkz. Muhaddere N. Özerdim, "Hsi-Yü" Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihî Sınırlaması ve Tarihî Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* (DTCF), XV, 1-3, s. 209-217; Ayşe Onat, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, LIV, 211, Aralık 1990, s. 915 ve 915, dpt.6. Bu münasebetle Çin kaynaklarındaki "Hsi-yü" bölümleri Han Shu 漢書 dan itibaren görülmektedir. Ayşe Onat'ın haklı olarak belirttiği gibi sonraki dönem Çin kaynaklarındaki "Hsi-yü" bölümleri Han Shu ve Hou Han Shu 後漢書 gibi yıllıklarda izlenen sistem esas alınarak oluşturulmuştur.

Dolayısıyla Çinlilerin “Hsi-yü” yani “Batı Toprakları” tâbirini Hsiung-nu (Hun)’lardan ödünç aldıkları ve bu yönüyle “Batı Toprakları” tanımlamasının Hsiung-nu (Hun) idarî taksimatına has bir kavram olduğu anlaşılmaktadır.

M. S. III. Yüzyıla Kadar Doğu Türkistan Sahasındaki Yollar: Bugünkü Doğu Türkistan sahası devrin en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Çin’den, Hindistan’dan ve Afganistan’dan gelen malların, Roma İmparatorluğu, Part İmparatorluğu ve Ön Asya’dan gelen mallarla değiştirildiği bir coğrafyaydı. Doğu Türkistan’daki yollar bu malların gidip geldiği kanallardı ve bu yollar üzerinde çok zengin ve güçlü devletler kurulmuştu. Çinlilerin Hsi-yü (“Batı Toprakları”) dediği Doğu Türkistan’a bağlı ülkelerin yayıldığı saha milâdın başlarında Doğudan Batıya 6 bin, Güneyden Kuzeye 2 bin li (1 li yaklaşık 500 metredir)’den fazladır. Doğuda Yü-men (Yeşimtaş Kapısı) ve Yang-kuang (Yang Geçidi), Batıda Ts’ung-ling (Pamir) Dağları tarafından çevrilir. Kuzeydoğusunda Hsiung-nu (Hun)’lar ve Wu-sun’lar ile komşudur. Güneyinde ve Kuzeyinde sıradağlar vardır, ortasından Tarım Irmağı akar²⁷. Doğu Türkistan’ın Güneyindeki Nan-shan (Güney Dağları)²⁸ izlenerek Doğuya doğru gidildiğinde Chinch’eng’a²⁹ varılır. Çin topraklarının Nan-shan (Güney Dağları)’na dâhildir. Doğu Türkistan’daki ırmakların iki kaynağı vardır; ilki Ts’ung-ling (Pamir) Dağlarından çıkıp Doğuya akar³⁰, diğeri Yü-t’ien (Hoten)’in Güneyindeki dağlardan çıkıp Kuzeye akar³¹ ve Ts’ung-ling (Pamir)’den gelen ırmakla birleşir ve Doğuda P’u-ch’ang-hai (Lob Nor)’ya³² akar. P’u-ch’ang (Lob

²⁷ Chavannes (“Les pays d’Occident d’après le “Heou Han chou” ”, *T’oung Pao*, II, 8, s. 168, dpt.4), Doğu Türkistan’ın merkezindeki Tarım Irmağının önceleri Çinliler tarafından Sarı Irmağın üst akımı zan edildiğini belirtmektedir.

²⁸ Nan-shan 南山, “Güney Dağları”. Şimdiki adıyla Ch’i-lien Dağları 祁連山 Tibet toprakları ile Çin arasındaki sınır gibidir.

²⁹ Chin-ch’eng 金城. Chavannes (*a.g.m.*, s. 169), Lan-chou 蘭州’da demektir. Buranın Önceki Han devrinde (M.Ö. 206-M.S.25) kurulduğu ve bugünkü Kan-su eyaletindeki Lan-chou ilinin Kuzeybatısında, Sarı Irmağın kıyısında olduğu bilinmektedir (*Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz’u-tien*, I, Ed., Shih Wei-le, Beijing 2005, s. 678).

³⁰ Kaşgar Irmağı. Ayrıca bkz. Chavannes, *a.g.m.*, s. 169, dpt.1.

³¹ Hoten Irmağı.

³² P’u-ch’ang-hai 蒲昌海, Lob Nor (Lob Gölü). Tarım havzasında yaklaşık 10 bin km² alan kaplamaktadır.

Nor)'ın bir diğer adı Yen-tse (Tuz bataklığı)'dır. Buranın Yü-men (Yeşimtaş Kapısı)'e uzaklığı 300 li'den fazladır³³.

Tun-huang'dan Batıya gidildiğinde Yü-men (Yeşimtaş Kapısı) ve Yang Geçidine varılır. Shan-shan (Çarklık) geçilir ve Kuzeyde I-wu (Kumul)'ya ulaşana kadar bin li'den fazla yol alınır. I-wu (Kumul)'dan Kuzeyde Ön Ch'e-shih (Turfan)'daki Kao-ch'ang (Karahoca) kalesine varmak için 1200 li'den fazla yol gidilir. Kao-ch'ang (Karahoca) kalesinden Kuzeyde Arka Ch'e-shih (Turfan)'daki Chin-man (Beşbalık)³⁴ şehrine gitmek için 500 li yol alınır. Bu yerler (Karahoca ve Beşbalık) Doğu Türkistan'ın kapısıdır. Bu

³³ *Hou Han Shu* (HHS), Beijing 1997, 88, s. 2914; *T'ung Tien* (TT), Beijing 2003, 191, s. 5190-91; *T'ung Chih* (TC), Shanghai 1935, 196, s. 3133a-b; *Ts'e Fu Yüan Kuei* (TFYK), Beijing 1982, 957, s. 2262b; *TPYL*, 792, s. 3511a.

³⁴ Chin-man 金滿. Jimsar جمسار ilçesidir. Burası Uygurlara başkentlik yapmış olan kadim Beşbalık şehridir (*Hsi-yü Ti-ming*, Ed., P'ing Ch'eng-chün, Beijing 1980, s. 14 ve 38; *Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien*, II, s. 1614). Chavannes (*Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, St Pétersbourg 1903, s. 11) şöyle demektedir: “Hsi-yü-shui-tao-chih 西域水道記 (“Batı Toprakları Su ve Yol Kayıtları”, Hsü-sung 徐松 tarafından 1819 yılında yayınlanmıştır, tekrar basımı Beijing 2005 yılında Zhung-hua Shu-chü 中華書局 yayınevi tarafından yapılmıştır)’a (bölüm III, p. 25 r°; yani Ha-la Nao-er 哈喇淖爾, “Karanor” bahsi) göre kadim Pei-t'ing, Hu-pao-tzu 護堡子'dan (?) başka bir yer değildir. Şimdiki Pao-hui 保惠 ilçesinin 20 li Kuzeyinde, T'ang dönemine âit bir taş kitabe bulunmuştur; kitabe tahrip olmuş olmasına rağmen Chin-man ilçesinin zamanında burası olduğunu ispat etmektedir. Öte yandan Chiu T'ang Shu (bölüm XL, p. 29 v°)'dan şöyle okuyoruz: “Chin-man... Sonraki Han devrinde Arka Turfan Devleti'nin hükümdarlık sarayıydı 車師後王庭 (Chavannes'in bu eserini Türkçeye tercüme edip 2007 yılında yayınlayan Mustafa Koç (E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev., Mustafa Koç, İstanbul 2007, s. 35) cümleyi tamamen yanlış çevirmiştir: “Kin-man, sonraki Han hanedanına bağlı, Kuça Krallığı'nın daha sonraki kraliyet sarayı idi”). Bu kadim bozkırlı payitahtında beş şehir vardır. Bu nedenle halk oraya şöyle derdi: Beş şehir toprakları 五城之地. Cheng-kuan 貞觀 (Chavannes yanlış okumuş; hâlbuki tatbik ettiği *École française d'Extrême-Orient* (EFEO) çevriyazım sistemine göre Tchen-kouan olarak okuması gerekirdi) saltanat devresinin 14. yılında (640), Kao-ch'ang (Karahoca) Devleti teskin edildikten sonra T'ing ilçesi 庭州 kurulmuştur. Aynı kaynağın birkaç satır yukarıda verdiği bilgiye göre ch'ang-an 長安 saltanat devresinin 2. yılında (702), T'ing ilçesi 庭州'nde Pei-t'ing Valiliği 北庭都護府 kurulmuştur. Dolayısıyla bu metin Hsi-yü-shui-tao-chih'de verilen bilgiyi doğru kılmaktadır. Çünkü bu bilgiye göre Pei-t'ing, Chin-man'dan başka bir yer değildir...”. Ayrıca yine Chavannes'e (*a.e.*) göre Beşbalık, şimdiki Urumçi değildir ve Guçen'in biraz Batısında bulunmaktadır.

nedenle Çin işgalcileri iki yere de Wu ve Chi Komutanlığı³⁵ kurmuştur. I-wu (Kumul) topraklarında beş tür tahıl, dut ağacı, kenevir ve üzüm yetişir. I-wu (Kumul)'nin Kuzeyinde Liu-chung (Lukçun) vardır, tüm bu topraklar çok zengin ve bereketlidir. Bu nedenle Çin, Doğu Türkistan üzerinde hâkimiyet kurmak üzere Ch'e-shih (Turfan) ve I-wu (Kumul) için Hsiung-nu (Hun)'larla daimî bir savaş hâlinindedir³⁶.

Shan-shan (Çarklık)'tan Ts'ung-ling (Pamir)'e giderken iki yol vardır. Nan-shan (Güney Dağları)'ın Kuzey yamaçlarını takip ederek, ırmağın kıyısından Sha-ch'e (Yarkend)'ya varılır, bu Güney yoludur. Güney yolundan Batıya giderek Ts'ung-ling (Pamir) aşılsa Büyük Yüeh-chih (Kuşan) ve An-hsi (Part) ülkelerine varılır. Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nden Kuzey Dağlarını izleyerek ırmağa, ırmağın kıyısından Batıya gidilirse Shu-le (Kaşgar)'ya varılır, bu Kuzey yoludur. Kuzey yolundan gidilerek Ts'ung-ling (Pamir) aşılsa Ta-wan (Fergana), K'ang-chü (Kanglı) ve Yen-ts'ai (Alan) ülkelerine varılır³⁷.

Yü-men (Yeşimtaşı Kapısı)'e gidilip Shan-shan (Çarklık), Ch'ieh-mo ve Ching-chüeh (Niya) topraklarından geçilir ki bu 3 bin li'den fazla bir yoldur ve Chü-mi (Keriya)'ye varılır³⁸.

Kaynaklara bakıldığında III. yüzyıldan sonra üçüncü bir yolun da kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. *San Kuo Chih*, 30, s. 858-863'ün aktardığı kayıp olan *Wei-lüeh*'in “*Batı Jung'lari*” bölümüne göre (239-265 yılları arasındaki hadiseleri aktarır) Doğu Türkistan'dan geçen üç yol vardır³⁹: “Tun-huang ve Yü-men (Yeşimtaşı Kapısı) Geçidinden Doğu Türkistan'a önceleri iki yol vardı, şimdi üç yol vardır. Yü-men (Yeşimtaşı Kapısı) Geçidinden Batıya doğru gidip Ch'o-ch'iang'dan geçtikten sonra Ts'ung-ling (Pamir) aşılar ve Hsüen-tu⁴⁰ geçilerek Büyük Yüeh-chih (Kuşan) topraklarına girilir. Bu Güney yoludur. Yü-men (Yeşimtaşı Kapısı)

³⁵ Bu komutanlık için aşağı bakınız.

³⁶ *HHS*, 88, s. 2914.

³⁷ *HHS*, 88, s. 2914; *TC*, 196, s. 3133b. Bu tarif *HS*, 96A, s. 3872'de de aynen yer almaktadır. Batıya giden iki yoldan bahsedilmektedir”.

³⁸ *HHS*, 88, s. 2914 vd.

³⁹ *San Kuo Chih* (SKC), 30, s. 859: “從敦煌玉門關入西域前有二道今有三道從玉門關西出經婁婁轉西越葱嶺經縣度入大月氏為南道從玉門關西出發都護井回三隴沙北頭經居盧倉從沙西井轉西北過龍堆到故樓蘭轉西詣龜茲至葱嶺為中道從玉門西北出經橫坑辟三隴沙及龍堆出五般北到車師界戊己校尉所治高昌轉西與中道合龜茲為新道”.

⁴⁰ Hsüen-tu 縣度 “asılı geçitler”; Hunza Vadisinden Gilgit'e giden yol üzerindeki geçitlerdir. Bkz. E. Chavannes, “Les Pays d'occident d'après le Wei lio”, *T'oung Pao* (TP), II, 6, 1905, s. 529, dpt.5.

BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN
MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Geçidinden Batıya doğru gidilip Tu-hu-ching⁴¹ geride bırakılır ve San-lung-sha'nın⁴² Kuzey ucu dolanılır, Chü-lu-ts'ang'dan⁴³ geçilir. Ardından Sha-hsi-jing'dan⁴⁴ hareket edilir, Kuzeydoğuya gidilip Lung-tui⁴⁵ geçilir ve eski Loulan topraklarına varılır, Batıya doğru ilerleyip K'uei-tzu (Kuça)'ya varılır ve ardından Ts'ung-ling (Pamir)'e gelinir. Bu orta yoldur. Yü-men (Yeşimtaş Kapısı)'den Kuzeybatıya gidilip Heng-k'eng'dan⁴⁶ geçilir, San-lung-sha ve Lung-tui'ye uğramadan Wu-ch'uan'ın⁴⁷ Kuzeyine gidilir ve Ch'e-shih (Turfan) sınırında Wu ve Chi Komutanlığı'nın idâre ettiği Kao-ch'ang (Karahoca)'a varılır, Batıya doğru ilerlenip K'uei-tzu (Kuça)'ya giden yol ile birleşir. Bu yeni yoldur”.

Böylece III. yüzyıla kadar iki yolun varlığı bilinmektedir:

- i) Güney yolu: Doğu Türkistan'ın Güneyinden ve Tibet Dağlarının Kuzey eteklerinden yani Hoten kenti üzerinden Batıya giden yol.
- ii) Kuzey Yolu: Tanrı Dağlarının Güneyinden ve Kuça üzerinden Batıya giden yol.

Bahaeddin Ögel'e göre III. yüzyıldan sonra eklenen yol zaten tabii idi⁴⁸.

Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan ile Çin Münâsebetleri: Çin daimâ Doğu Türkistan'a hâkim olmak istemiş ve bu yolda tüm kaynaklarını seferber etmiştir. Tarihin bilinen ilk devirlerinden beri Doğu Türkistan hem verimli ve sulak arazileri sebebiyle hem de geostratejik ve ticarî cihetten Çin için hayatî öneme sâhiptir. Milâttan önceki devirlerde dahi Çin malları İran, Suriye ve Roma topraklarına, Roma, Suriye, İran malları da Çin başkentine kadar ulaşıyordu. Bu ticarî faaliyette esas aktör Doğu Türkistanlılardı. Çinlilerin Doğu Türkistan ile ilk kez İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-78) irtibat kurdukları bilinmektedir⁴⁹. Bu

⁴¹ 都護井“valinin kuyusu”.

⁴² 三隴沙“üç kum tepesi”.

⁴³ 居盧倉mahzen kasrı.

⁴⁴ 沙西井“çöldeki Batı çeşmesi”.

⁴⁵ 龍堆“ejderha kumulları”.

⁴⁶ 橫坑“Beştoprak vadisi”.

⁴⁷ 五般“beş gemi”.

⁴⁸ Ögel, *Büyük Hun*, II, s. 426-427.

⁴⁹ *HHS*, 88, s. 2909. *TT*, 191, s. 5190; *TC*, 196, s. 3133a; *TFYK*, 957, s. 2262b. Hou Han Shu'nun “Batı Toprakları” bölümünün güzel bir tercümesini yayınlamış olan Chavannes (*TP*, II, 8, 1907, s. 153), bir tâbilik ilişkisini vurgulamıştır: “...les contrées d'Occident étaient sous la dépendance de l'empire”. Ancak 西域內屬

devirde Çin, istilâ ettiği Doğu Türkistan devletlerini idâre etmek için elçilikler ve komutanlıklar tesis etti⁵⁰. İmparator Hsüan (M.Ö. 73-49) ise tüm bu unvanları kaldırıp tu-hu⁵¹ yani Genel Valilik kurdu⁵².

Bu Genel Valilikle ilgili bazı haşiyeler Li-hsien başkanlığındaki bir heyet tarafından *HHS*'ya T'ang devrinde (618-907) düşmüştür. Bu hadiseye dâir düştükleri haşiyede şöyle demektedirler⁵³: “İmparator Hsüan devrinde, Cheng-chih (Çin'in meşhur generallerinden; ölümü M.Ö. 49), shih-lang-t'ien⁵⁴ unvanlı Ch'ü-li'yi bir orduyla göndererek Ch'e-shih (Turfan)

cümlesi tam olarak Çin'e bağlı olmayı ifade etmemektedir. 屬 imi her zaman tam bir tâbilik ilişkisini ifade etmez. 屬 iminin iki tür okuyuşu vardır: *Chu* olarak okunduğunda “bağlantı kurmak, ilişkiye geçmek, toplanmak, bir araya gelmek” gibi anlamlara gelir. *Shu* olarak okunduğunda ise bir tâbilik manası çıkartılabilir (bkz. Tz'u Yüan, I, Beijing 2002, s. 915). İmparator Wu devrinde Batı Toprakları yani bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasının Çin'e bağlı olduğunu söylemek tarihî gerçeklere uygun düşmemektedir. Üstelik *TT*, 191, s. 5190'da, “西域以漢孝武時始通”, “Batı Toprakları ile Han İmparatoru Hsiao-wu devrinde münasebet kurulmuştur” denilmektedir. Öte yandan Bahaeddin Ögel (Ögel, *Büyük Hun*, II, s. 294-295) Batılı tarihçilerin kaynaklarda geçen teslim olma ifadelerini derhal Çin idâresinin başlangıcı olarak kabul etmelerini eleştirmektedir.

⁵⁰ 漢為置使者校尉領護之 cümlesindeki 使者校尉 shih-che-hsiao-wei imleri tarafımızdan “elçilikler ve komutanlıklar” olarak tercüme edilmiştir. Çin unvanları sözlüğü hazırlayan Hucker, Han sülalesi dönemindeki unvanlardan olmak üzere 使者 shih-che için “elçi” veya “ulak”, 校尉 hsiao-wei için ise “komutan” karşılıklarını tespit etmiştir (Charles O. Hucker, *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*, California 1985, Nu: 5208 ve Nu: 2456). Dolayısıyla iki ayrı unvan söz konusudur. Han devrine âit böyle tek bir unvana tesadüf edilmemektedir. Ancak Chavannes (*TP*, II, 8, s. 153, dpt.2) 使者校尉 shih-che-hsiao-wei yazımını yanlış mülâhaza ederek bunun bir unvan olduğu neticesini çıkarmıştır (“... Commissaire militaire des ambassadeurs”). Shih-chih 史記 123, s. 3197'deki ifade açıktır: 命頭有田卒數百人因置使者護田積粟以給使外國者 yani “Lun-t'ou yüz askerlik bir birlikle toprak işlemekteydi, yabancı ülkelerdeki elçilere sumak üzere tarlalardan toplanan tahılı korumak için elçilik kurdu”. Buna rağmen Chavannes şöyle demektedir (*a.e.*): “c'est par erreur semble-t-il, que les deux mots 校尉 sont omis dans le texte de Szeu-ma Ts'ien” yani “bu iki kelime Szu-ma Ch'ien'in metninde atlanmıştır”. M.Ö. 119-104 yılında Doğu Türkistan'da Çin elçiliklerinin kurulmasıyla ilgili bkz. Borovkova, *a.g.e.*, s. 118 vd.

⁵¹ Tu-hu 都護, “genel valilik”.

⁵² “宣帝改曰都護”. Kelimesi kelimesine şöyle tercüme edilir: “İmparator Huan değiştiren tu-hu dedi”. Genel Valiliğin kuruluşundan sonra milâdın başlarına kadar olan devrin bir yorumu için bkz. Borovkova, *a.g.e.*, s. 225 vd.

⁵³ *HHS*, 88, s. 2910, haşiy 2.

⁵⁴ 侍郎田

BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN
MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Devleti'ni vurmayı, wei-szu-ma⁵⁵ dâiresini oraya taşımayı ve bu surette Shan-Shan (Çarklık)'ın Güneybatısından geçen yolu güvenlik altına almayı istiyordu. Bunun üzerine Hsiung-nu (Hun)'ların Jih Chü Beyi⁵⁶ gelip Cheng-chih'a teslim oldu. Önden Cheng-chih gitmek üzere Çin ordusu Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni mağlup etti. Sonra teslim olmuş olan Jih Chü Beyi ile güçler birleştirilerek Ch'e-shih (Turfan)'ın Kuzeybatısındaki yolun koruma altına alınması emredildi, bu kurulan makama "tu-hu" denildi. Tu-hu makamının kurulması Cheng-chih'tan sonra olmuştu⁵⁷. Hulsewé ve Loewe ise "Genel Valilik" in, Çin'den Batıya giden Kuzey ve Güney yolları boyunca insan ve mal akımını kolaylaştırmak maksadıyla M.Ö. 59 yılında kurulduğunu ve Çin unvanları, yetki mühürleri ve kurdeleleri alan yerel beylerin siyasetlerini onay makamı olduğunu belirtmektedirler⁵⁸. Her ne kadar Wang-Mang dönemine kadar (M.S. 9) bu makama vali atandığı görülse de Çin'den Batıya ve Batıdan Çin'e mal satarak para kazanan Türkistan şehir devletlerinin, Çin ile ilişkileri düzenleyen ve bu dönem için pek bir askerî ve siyasî nüfuzu bulunmayan bir valinin emrinde olduklarını söylemek Çin kaynaklarındaki mübalağaları tercüme etmekten başka bir şey değildir.

Yine İmparator Yüan devrinde (M.Ö. 48-33), Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi'nin sarayında⁵⁹ tımar işletilmesi için Wu ve Chi Komutanlıkları⁶⁰ kuruldu⁶¹.

⁵⁵ 衛司馬 bir tür muhafız birliği.

⁵⁶ 日逐王

⁵⁷ Hucker, bu unvanı şöyle tanımlamaktadır (*a.g.e.*, Nu:7237): "Genel Vali. Özellikle de şimdiki Xinjiang (Doğu Türkistan)'da itaat altına alınan yabancı halkları idâre etmek üzere kurulan ve çeşitli biçimlerde genel valinin güçlerine sâhip askeri bir görev".

⁵⁸ A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23*, Leiden 1979, s. 64.

⁵⁹ Komutanlıklar şimdiki Turfan'ın 70 li Güneydoğusundaki Kao-ch'ang-pi 高昌壁 yani Karahoço kalesinde iken Ön Turfan Beyinin sarayı şimdiki Turfan'ın 20 li Batısında olan Chiao-he 交河(Yarkhoto) şehrindeydi. Bkz. Chavannes, *TP*, II, 8, s. 155, dpt.1.

⁶⁰ "戊己校尉" yani Wu-chi komutanlığı. *HS*, 18, s. 738'de bu konuya değinilmiştir: "wu-chi-hsiao-wei 戊己校尉 İmparator Yüan'in ch'u-yüan saltanat devresinin ilk yılında (M.Ö. 48) kurulmuştur. Burada ch'eng 丞 ve su-ma 司馬 unvanlı memurlardan bir ve markilerden 候 ise beşer kişi bulunur. Vergisi 600 tan 石 (1 tan yaklaşık 103 kilogram). 'dir". Bu kaydan T'ang devrinde şerh düşen Shih-ku 師古 şöyle demektedir (*a.e.*, 18, s. 738, haşiye: 9): "... (diğer makamlar içinde) sadece wu-chi gezici bir idâredir. Bugün kurulmuş olan komutanlık (hsiao-wei) da belli bir yerde durmaz, bu sebeple wu ve chi adını almışlardır (wu ve chi imleri Çinlilerin zaman taksimi için kullandıkları shih-t'ien-kan 十天干 yani "on göksel

Tımar sistemi şöyle işliyordu: İçinde gözetleme kulesi olan sınırdaki kışlalar sivil ve askerî tarım kolonileri (*t'un-t'ien*) ile destekleniyordu. Bu istihkâm hatlarının ardında Çin İmparatorluğu, Doğu Türkistan ile olan iletişimini sağlıyor, iskân siyasetini sürdürüyor ve Kuzeyinden gelen saldırılara karşı umumî bir müdafaa temin ediyordu. Kurulan bu sistemde imparatorun başlamak üzere hanedan üyelerine, yüksek orun sahibi memurlara, soylulara, kurmay kademesindeki komutanlara ve benzeri kimselere toprak tahsis ediliyordu. Her bir toprak yıllık olarak verdiği tahıl miktarına göre tasnif edilmekteydi⁶².

İmparator Ai (M.Ö. 6-1) ile İmparator P'ing (M.S. 1-5)'in saltanat devresi esnasında böyle bir düzenin yerleştirilmeye çalışıldığı Doğu Türkistan, Çin kaynaklarında elli beş ülkeden mürekkep bir yer olarak kaydedilmiştir.

M.S. 9 yılında General Wang-mang darbeyle iktidara geldikten sonra daha önceki Çin imparatorlarının Doğu Türkistanlı beylere verdiği imtiyaz ve rütbeleri düşürüp hou-wang yani “marki-bey” olarak değiştirdi⁶³. Doğu

boy ya da dal”ın iki ögesidir), bir wu ve bir chi komutanlığı vardır, bir söylenene göre wu ve chi ortada durur ve dört bir yana tazyik edermiş, bugün kurulmuş olan komutanlık da Hsi-yü (Doğu Türkistan)’dedir ve oradaki ülkeleri hüküm altında tutmak için vardır”.

⁶¹ HHS, 88, s. 2909, TT, 191, s. 5193; *Hsi Han Hui Yao* (HHHY), Beijing 1998, 70, s. 711; TC, 196, s. 3133b; TPYL, 792, s. 3512a.

⁶² Tun-t'ien 屯田 teriminin tam tercümesi “askerî kışla ve tarım”dır. Çin dışındaki bölgelerde konuşlanan Çin memur ve askerlerinin kurduğu bir tür toprak sistemidir. Bu sistemin ayrıntıları için bkz. Rafe de Crespigny, *Northern Frontier, the Policies and Strategy of the Later Han Empire*, Canberra 1984. Tam bir benzerlik olmasa da âlimler tarafından İngilizceye “state farms”, “devlet çiftlikleri” veya “agricultural colonies”, “tarım kolonileri” (Rafe de Crespigny, *a.g.e.*, her yerde), Fransızcaya “colonie agricole” (Chavannes, *TP*, II, 8, s. 154), Almancaya “militärkolonie”, “askeri koloni” (Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.*, I, Wiesbaden 1969, s. 42) ve Rusçaya “казенного земледелия” yani “devlet tarımı” (N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Credney Azii v Drevniye Vremena*, II, Almatı 1998, s. 222) olarak tercüme edilen bu terimin Türkçe “tımar” olabileceği düşüncesindeyiz. De Groot (J. J. M. De Groot, *Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit*, I, Berlin 1921, s. 5, 10, ve diğer yerlerde) da bu yapının başında duran kişiyi “Lehnfürst” yani “tımar beyi” şeklinde tercüme etmiştir. Ayrıca İslâmiyet öncesi Türklerde tımar sisteminin genel bir tasviri için bkz. Bahaeddin Ögel, “İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi”, *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1952, s. 242-250.

⁶³ “貶易侯王” yani “rütbeleri düşürüp hou-wang (marki-bey) olarak değiştirdi”. Bu olay HS, 94b, s. 3820’da şöyle anlatılmaktadır: “Wang-mang tahtı ele geçirdiği

BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN
MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Türkistan'daki ülkelerin hükümdarları “bey” yani wang 王 unvanı taşıyorken, Wang-mang'ın bunların unvanını “Hsin (Wang-mang'ın kurduğu hanedanın adı)'e tâbi marki-bey” yani “Çin'e tâbi bey”, “hou-wang 候王” olarak değiştirmek istemişti. Bu ise bölge devletlerinin kabul edebileceği bir şey değildi. Bu yüzden Doğu Türkistan'daki ülkeler isyan ettiler ve Çin ile olan münasebetlerini kestiler. Hep birlikte tekrar akrabaları olan Hsiung-nu (Hun)'lara tâbi oldular⁶⁴. Bununla beraber Hsiung-nu (Hun)'lar çok ağır vergiler koymaya başlayınca Doğu Türkistan'daki ülkelere sözlerini geçiremez oldular.

Çinlilerin Chien-wu saltanat devresinde (22-55) Doğu Türkistan'daki devletlerin her biri Çin'e elçi gönderip Çin ile münasebet kurmak istediklerini bildirdi ve Genel Valilik (tu-hu) kurulmasını talep etti. İmparator Kuang-wu'nun düşüncesine göre (22-57) Çin'de düzen ve sükûnet henüz sağlanmıştı⁶⁵ ve dış münasebetlerle uğraşamazdı; bu sebeple Doğu Türkistan'daki bu ülkelerin isteklerini kabul etmedi. Kaynaklardaki bu bilgiler elbette ki Çinlilerin siyasî durumunu yansıtmaktadır. Bu dönemde Çin içine kapanmıştı ve Hsiung-nu (Hun)'lar Doğu Türkistan'a hâkim idiler⁶⁶. Doğu Türkistan'daki devletler muhtemelen Hsiung-nu (Hun)'lara karşı denge teşkil etmesi için Çin gücünden istifade etmek istiyorlardı. Bahaeddin Ögel'e göre Hsiung-nu (Hun)'ların 46'dan sonra Türkistan sahasında gerilemesi üç sebep yüzündendi: Kuraklık ve kıtlık, Doğudan gelen proto-Moğol akınları ve Çin'in Hsiung-nu (Hun) düzenini bozması⁶⁷.

sırada, chien-kuo saltanat devresinin ilk yılında (M.S. 9)...Ch'an-yü'ye verilmiş olan eski mührün değiştirilmesini buyurmuştu. Eski mühür üzerinde “Hsiung-nu Ch'an-yü'sü Mührü” 匈奴單于璽 yazılıydı, Wang-mang 王莽 bunu “Hsin'e (Yani Wang-mang'ın kurduğu yeni hanedana) Tâbi Hsiun-nu Ch'an-yü'sü Damgası” 新匈奴單于章 olarak değiştirmişti” (Tercüme için ayrıca bkz. Chavannes, *TP*, II, 8, s. 155, dpt.2; Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi, Bölüm 94A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara 2004, s. 81).

⁶⁴ “並復役屬匈奴” yani “hep birlikte tekrar Hsiung-nu (Hun)'lara tâbi oldular”. Burada tam bir tâbilik ilişkisi ifade edilmektedir. Doğu Türkistan'ın Çin ile bağılılık kurduğunu ifade etmek için zikrettiğimiz “西域內屬” cümlesi kullanılmış iken Hunlara tâbi olduğunu hususiyetle ifade etmek için “i 役” imi kullanılmıştır ki bu bir fiil olarak “zorla çalışmak, köle olmak” gibi anlamlara gelmektedir (bkz. *TY*, I, s. 1067).

⁶⁵ Hsin 新hanedanının kuran gasıp Wang-mang M.S.23 yılında devrilmiş ve 25 yılında Doğu Han 東漢 veya Sonraki (Hou) Han 後漢 Devleti kurulmuştu.

⁶⁶ Ayrıntılar için bkz. A. Onat, “Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi”, *DTCF*, XXXI, 1-2, s. 383-396.

⁶⁷ Ögel, *Büyük Hun*, II, s. 299-300.

Hsiung-nu (Hun)'lar bu devreden sonra gittikçe zayıflamaktaydılar. Bu sırada Sha-ch'e (Yarkend) Beyi Hsien⁶⁸ ise bazı ülkeleri ortadan kaldırıp ilhak etti. Hsien'in ölümünden sonra Doğu Türkistan daha da karmaşa içine düştü⁶⁹. Hsiao-wan⁷⁰, Ching-chüeh (Niya)⁷¹, Jung-lu⁷² ve Ch'ieh-mo⁷³ devletleri, Shan-shan (Çarklık)⁷⁴ Devleti tarafından ilhak edildi⁷⁵. Yü-t'ien (Hoten)⁷⁶ Devleti ise, Ch'ü-le⁷⁷ ve P'i-shan (Guma) devletlerini işgal ederek

⁶⁸ “莎車王賢” yani Yarkend Beyi Hsien. Hsien 賢 adının bu beyin adının manasının Çinceleştirilecek yazılmış olması galip bir ihtimaldir ki bu ad “bilge”dir. Hsien 賢iminin karşılığı için bkz. *TY*, II, s. 2966.

⁶⁹ *HHS*, 88, s. 2909; *TT*, 191, s. 5193; *TT*, 196, s. 3133b-c.

⁷⁰ Şimdiki Çerçen'in Güneyinde, üç günlük yürüme mesafesindedir (Hulsewé ve Loewe ise, *a.g.e.*, s. 92).

⁷¹ Ch'ieh-mo'nun Güneyine doğru uzanan dar sahada Ching-chüeh, Chü-mo ve Hsiao-wan ile birlikte Kapa ve Açan arasındaki dağ yerleşimleri olarak görünmektedir; burası Lob-nor sahası içinde kalan Shan-shan veya Lou-lan'a tâbi idi. Böylece Ching-chüeh, Niya topraklarıyla özdeşleştirilebilir (A. Stein, *Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China*, I, Oxford 1921, s. 219. Benzer görüş için bkz. Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 93, dpt.132).

⁷² Doğuda Hsiao-wan 小宛 Güneyde Ch'o-ch'iang 婼羌 Batıda ch'u-le 渠勒 (Bugünkü Hoten ilindeki Keriya ilçesinin Güneyi)'ya komşudur, Güney yolu üzerinde değildir (*HS*, 96A, s. 3880).

⁷³ Stein burayı şimdiki Çerçen ile özdeşleştirmektedir (Stein, *Serindia*, I, s. 295). Bu yer Tun-huang'dan Hoten'e giden ana yolun merkez noktasındadır (Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 92'de benzer görüşü dile getirmişlerdir).

⁷⁴ Shan-shan'ın yeri konusunda iki görüş olduğu bilinmektedir: Birincisi, başkent Yü-ni, Lob Nor'un Güneybatısında, şimdiki Ch'o-ch'iang 婼羌 ilçesindeki Çarklık veya Çarklık چارقلق vahasıdır (*Hsi-yü-ti-ming*, Ed., P'ing Ch'eng-chün, Beijing 1980, s. 19; Chavannes, *TP*, II, 8, s. 156); ikinci görüş ise bu yerin Lob Nor'un Kuzeybatısındaki Lou-lan harabeleri civarında olduğu yönündedir (Yu Tai-shan, “A Study of Saka History”, *Sino-Platonic Papers*, 80, July 1998, s. 201) ki bu zayıf bir ihtimaldir ve şimdiki Turfan'ın Doğusunda kalan Shan-Shan ile karıştırılmaktadır.

⁷⁵ Bkz. Stein, *Serindia*, I, s. 330.

⁷⁶ Yü-t'ien 于窰 Hoten. Güneyde Ch'o-ch'iang, Kuzeyde Ku-mo (Aksu) ile komşudur. Yü-t'ien (Hoten)'in Batısında, ırmakların hepsi Batıya akar ve Batı Denizine dökülür. Onun Doğusunda, ırmaklar Doğuya akar, Yen-tse (Lop Nor)'ya ve Sarı Irmağın doğduğu yere dökülür. Buradan çok yeşim taşı çıkar. Batıdaki P'i-shan (Guma)'a uzaklığı 380 li'dir (*HS*, 96A, s. 3881).

⁷⁷ Keriya Irmağından Çıra Irmağına kadar dağ eteği boyunca uzanan ve Tagh olarak bilinen bu yol üzerinde serpilen yerleşimlerle özdeşleştirilmektedir (Stein, *Serindia*, III, s. 1323).

onların topraklarına tamamen hâkim oldu. Yü-li⁷⁸, Ch'an-huan⁷⁹, Ku-hu⁸⁰ ve Wu-t'an-tzu-li⁸¹ devletleri, Ch'e-shih (Turfan) Devleti tarafından ortadan kaldırıldı⁸².

Gittikçe gerilemeye başlayan Hsiung-nu (Hun)'lar⁸³ Çinlilerin yung-p'ing saltanat devresinde (57-75) Doğu Türkistan'daki ülkelere hücum ederek He-hsi'nin şehirlerini yağmaladılar. Etrafı surlarla çevrili şehirlerin halkı kapıları gündüzleri de kapatılar. M.S. 61'de Hsiung-nu (Hun)'lar Wei-li (Korla), Yen-ch'i (Karaşar), Kuei-tzu (Kuça) gibi on beş Doğu Türkistan devletinden topladıkları 300 bin kişilik bir orduyu idâre etmek üzere beş general gönderdiler⁸⁴.

Bugünkü Kansu koridorunu ifade eden He-hsi 河西 “Sarı Irmağın Batısı” anlamına gelmektedir. He-hsi'nin dört komutanlığı Kan-su eyaletindeki Liang-chou, Kan-chou, Su-chou ve Tun-huang'da bulunmaktaydı⁸⁵. Shih-

⁷⁸ Doğuda Arka Turfan Devleti'nin istihkâm şehri 車師後城長 ve Kuzeyde Hsiung-nu (Hun)'lar ile komşuydu (*HS*, 96B, s. 3919). Mallory ve Mair'e göre bu devlet Turfan'ın 125 kilometre Kuzeybatısında kurulmuştu (Mallory-Mair, *The Tarim Mummies*, s. 68).

⁷⁹ Urumçi yakınlarında olduğu söylenmektedir (*a.g.e.*, s. 68).

⁸⁰ Turfan havzasının Kuzeydoğu ucunda yer alan Lukçun olduğu söylenmektedir (*a.g.e.*, s. 68).

⁸¹ Doğuda Ch'an-huan 單桓 Güneyde Ch'ieh-mi 且彌 Batıda Wu-sun 烏孫lar ile komşu olan (*HS*, 96B, s. 3918) bu yer Chavannes'e göre Barköl ile Ebi Nor arasındadır (Chavannes, *TP*, II, 8, s. 156, dpt.3).

⁸² *HHS*, 88, s. 2909; *TC*, 196, s. 3133c; *TT*, 191, s. 5192.

⁸³ Kaynakta Pei-lu 北虜 *HHS*, 88, s. 2909) olarak kaydedilmiştir ki Hunları ifade etmekte ve kelimesi kelimesine tercümesi “Kuzey Düşmanları” mânâsına gelmektedir. Chavannes, 虜 imini daimî surette “barbares” yani “barbarlar” diye tercüme etmektedir (mesela bkz. *TP*, II, 8, s. 156 vd.). Bu yönüyle Hunları kendi algıladığı biçimde tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Hâlbuki lu虜 imi “barbar” anlamına gelmemektedir. Bu konuda Beckwith (*a.g.e.*, s. 361) şöyle demektedir: “*Barbar* fikri Çin'de hiç mevcut olmamıştır ve Çince bu kelimeyi karşılayacak hiçbir şey yoktur. Çin tarih kaynakları okunduğunda görülecektir ki Çince yabancılar için kullanılan çok sayıda kelimededen Orta Asyalılara atfedilenler medenî, şehirli (Çinliler bazen takdir ederler), bozkırlı, balıkçı (Mançurya'da, Güney Çin'de vb.), köylü-çiftçi vb. unsurları kapsamaktadır. Onlar için kullanılan kelimelerden hiç biri askerî yiğitliği, şehirli ve çiftçi olmayan hayat tarzını, kaba kültürü kodlamamaktadır ki bu üçü Avrupa âlemi için esasında *barbar* demektir ve bu kelime eski ve orta devir Çincesinde Orta Asyalılar da dâhil olmak üzere yabancılar için kullanılan herhangi bir kelimeye denk düşmez”.

⁸⁴ Ögel, *Büyük Hun*, II, s. 270.

⁸⁵ Chavannes, *TP*, II, 8, s. 156, dpt.4; milâttan önceki dönemlerde Kansu koridoru üzerindeki Hun-Çin mücadeleleri için bkz. Borovkova, *a.g.e.*, s. 67 vd.

chih'ye göre Ch'in 秦 imparatorluğunun Çin Seddi şimdiki Lan-chou 蘭州 eyaletinin Güneyinde yer alan T'ao洮 Irmağı vadisindeki Lin-t'ao臨洮 da inşa edilmeye başlanmıştı. Ardından Lan-chou'nun Kuzeyine ve Ordos'un Kuzeydoğu dirseğine uzatılmıştı. Han devletinin Sarı Irmağı geçerek askerî ve siyasî bir varlık göstermesi ve He-hsi yani 'ırmağın batısı' komutanlıklarını kurması İmparator Wu'nun tahtta olduğu M.Ö. 100 civarına kadar gerçekleşmemişti. Chiu-ch'üan 酒泉, Chang-yeh 張掖 ve Tun-huang 敦煌 muhtemelen M.Ö. 104 ve müteakip yıllarda, Wu-wei 武威 ve Chin-ch'eng 金城 ise yarım yüzyıl sonra kurulmuştu. Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) Wu-wei, Chang-yeh, Chiu-ch'üan ve Tun-huang komutanlıklarının nüfuz sahası bugünkü Kansu koridoru boyunca Güneydoğudan Kuzeybatıya uzatılmıştı. Güneybatıda buralar Ch'i-lien Dağları 祁連山 (veya Nan-shan 南山 "Güney Dağları") ve şimdiki Ch'ing-hai 青海 (Koko Nor)'ın dağlık bölgeleriyle çevriliyordu. Kuzeye ve Doğuya doğru He-lan Dağları 賀蘭山 (Alaşan Dağları), Tengger ve Gobi'nin ucundaki diğer çöllerle karşı karşıya idiler. Şehirler ve yerleşimler Kuzeydeki yüksek yamaçlardan eriyip Güneye inen ve çölde izleri kaybolan kar sularının beslediği havzalara serpilmişti⁸⁶. Liu Mau-Tsai He-hsi'nin net bir coğrafi tanım olmadığını ve Sarı Irmak dolaylarını, Doğu Türkistan'daki Shen-si, Kan-su ve Ordos'u kapsadığını belirtmektedir⁸⁷.

Kansu koridorunda durum böyle karışık iken ve Doğu Türkistan devletlerinin de Çin ile işbirliği yapmaya hazır olduğu bir ortamda, 73 yılında İmparator Ming generallerine Kuzeydeki Hsiung-nu (Hun)'lara karşı sefere çıkmalarını emretti⁸⁸. Generaller I-wu-lu (Kumul) topraklarını aldılar. Burada tımar işletmek üzere Tahıl Tedarik Komutanlığı⁸⁹ kuruldu. Bu hadiselerden sonra Doğu Türkistan'da Çin istilâsı yeniden başladı⁹⁰. Çin sarayında hizmet görsünler diye Yü-t'ien (Hoten) ve diğer devlet beylerinin

⁸⁶ Crespigny, *a.g.e.*, s. 1 vd.

⁸⁷ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, II, s. 225, not: 197: "Ho-si ist ein vager geographischer Begriff und umfaßt das Gebiet westlich des Gelben Flusses wie Shen-si, Kan-su und Ordos".

⁸⁸ McGovern, *a.g.e.*, s. 264.

⁸⁹ I-he-tu-wei 宜禾都尉, "Tahıl Tedarik Komutanlığı". Chavannes'da (*TP*, II, 8, s. 156), "Commandant militaire favorisant les céréales". Biçurin (*a.g.e.*, II, s. 223, dpt.2) yanlış anlamış: "Страна Ивулу переименована в И-хэ", "Iwulu ülkesinin adı I-he yapıldı". Liu Mau-tsai (*a.g.e.*, II, s. 226, dpt.198) ise bunu Tun-huang'da şimdiki An-hsi ilçesi dolaylarındaki bir yer adı zan etmiş: "I-ho ist ein Ortsname und entspricht dem heutigen An-si-hien 安息, nahe Tun-huang".

⁹⁰ *HHS*, 88, s. 2910; *TPYL*, 792, s. 3512a; *TT*, 191, s. 5194; *TC*, 196, s. 3133c.

hepsi oğullarını rehine olarak gönderdi⁹¹. Böylece Çin altmış beş yıl önce terk ettiği topraklara geri döndü⁹².

Çin'in büyük işgalini I-wu-lu (Kumul)'dan başlatması manidardır. I-wu-lu 伊吾廬 Kumul⁹³ veya Hami toprakları Doğu Türkistan sahasına hâkim olmak isteyen bir devlet için vazgeçilmez topraklardır. Kumul, stratejik bakımdan Çin'in Doğu Türkistan ve Orta Asya topraklarına açılması için anahtar vazifesi görmekteydi. Mevcut kayıtlar açık bir biçimde göstermektedir ki, Önceki Han dönemi (M.Ö. 206-M.S. 25) boyunca Güney yolundaki Lou-lan'ın Çin'in Orta Asya'ya yaptığı doğrudan teşebbüsler esnasında üstlendiği rol, Sonraki Han zamanını (25-220) müteakip Batıya doğru vuku bulan Çin yayılmasında Kumul tarafından Kuzey yolunda

⁹¹ “遣子入侍”, “(Çin sarayında) hizmet görsünler diye oğullarını gönderdi”. Bu Çin ile bölge ülkeleri arasında uygulanan ve devletlerarası anlaşmaların teminatı olmak üzere uygulanan bir nevî rehine sistemidir. Bu sistemin ayrıntıları için bkz. Lien-sheng Yang, “Hostages in Chinese History”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV, 3-4, December 1952, ss. 507-521. Buna göre iki tür rehine vardır: İki devlet arasındaki dostluğu teminat altına almak için gönderilen karşılıklı rehine ve ittifak ve sadakati teminat altına almak için tek taraflı olarak zayıf olan tarafın gönderdiği rehine.

⁹² *HHS*, 88, s. 2909; *TT*, 191, s. 5194; *TC*, 196, s. 3133c. Wang-mang'ın iktidara geldiği yıl olan M.S.9'dan 73 yılına kadar olan süre kastedilmektedir.

⁹³ Kumul adının en mükemmel etimolojik tahlilini yapan Erkin Emet (Erkin Emet, “Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4, Güz 1997, s. 163) şu mühim tespitleri yapmıştır: “Kumul'un adı eski çağlarda Künvu, Han Hanedanlığı (M.Ö. 206-M.S.220) Aratörük, Tang Hanedanlığı (M.S.618-907) İvigol, Yuan Hanedanlığı döneminden başlayarak Kumul adıyla söylenegelmiştir. Kumul kelimesinin etimolojisi konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bazı bilim adamları, Kumul kelimesinin *kamili*, *kemmul*, *künmuli* gibi kelimelerin fonetik değişiminden ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Bu görüşler, kelimenin etimolojisini tam olarak açıklamaya yeterli değildir. Kumul kelimesi *Karamil* kelimesinden gelir. 1763 yılında Beijing (Pekin)'de yazılmış *Batı Bölgelerinin Dillerindeki Coğrafya Adları* adlı kitapta Kumul hakkında şöyle yazar: “Kumul kelimesi Uygurcadaki *karamil* kelimesinin ses değişimine uğramasıyla ortaya çıkmıştır. *Kara(mak)*, *bakmak* anlamındadır. Mil ise, yüksek kale anlamındadır. Kumul'da uzaklara bakmak yani gözetlemek için yapılan kaleler olduğundan bu yerin adı böyle adlandırılmıştır”. Günümüzde Çince söylenen Hami kelimesi, işte o *karamil* kelimesinin Çince ses çevirisi olan ha-ye-mi-le kelimesinden alınmış olabilir. Kumul kelimesi konusundaki diğer bir görüş ise Kumul'un coğrafi özelliğine dayanarak atılmıştır. Kumul kelimesi *kum bol* anlamındadır”. Emet'in sıraladığı diğer görüşler için bkz. *a.e.*, s. 163-165. Turgun Almas (Turgun Almas, *Uygurlar*, Çev., D. Ahsen Batur, İstanbul 2010, s. 30) da adın “kumlu”dan geldiği görüşündedir.

üstlenilmiştir. Eğer bir köprübaşı olarak Lolu-lan bulunmasaydı Lop çölünün Batı yakasını esas alıp en doğrudan yolu kullanarak Tarım havzasına girmek Çinliler için fizikî olarak imkânsız olacaktı; aynı şekilde Tanrı Dağlarının Doğusunun her iki yakasında arazi cihetinden aşılması zor olan topraklara doğrudan giden yolu açmak ve güvenlik altında tutmak Kuzey Dağlarının Kuzeybatısı için bir yiyecek deposu olan Kumul'un ekili arazileri imkân vermeseydi Çinliler için en zor iş olurdu. Sulanabilir olmaktan çok ekilebilir arazinin mahdut olması tarih boyunca ola gelmiştir; Kumul'un tarımsal kaynakları Çin tımar sisteminin yerleşmesiyle gelişmiş ve imparatorluğun Türkistan sahasındaki siyasetinde en mühim nokta olmuştur⁹⁴. Kumul Doğu ve Batıdan gelen kervanlar ile orduların dinlenip azıklarını tamamladıkları bir yerdi⁹⁵.

I-wu-lu (Kumul)'nun işgalini tamamlayan Çin 74 yılında Doğu Türkistan'da Genel Valilik ile Wu ve Chi komutanlıkları kurdu. Ertesi yıl İmparator Ming ölünce⁹⁶ Çin sarayı bir belirsizliğe büründü. Bu belirsizlikten istifade eden Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri işgal kuvvetlerine hücum ettiler ve Doğu Türkistan Genel Valisi Ch'en-mu'yu öldürdüler ve tüm Çinli subay ve idârecileri darmadağın ettiler. Hsiung-nu (Hun)'lar ve Ch'e-shih (Turfan) Devleti ise Wu ve Chi komutanlıklarını kuşattılar.

76 yılının (chien-ch'u saltanat devresinin ilk yılı) ilkbaharında⁹⁷, Chiu-ch'üan⁹⁸ Valisi Tuan-p'eng⁹⁹ harekete geçip Chiao-he (Yarkhoto) şehrinde Ch'e-shih (Turfan) ordusunu yendi. Ancak bölgedeki durumu hiç de iyi olmayan işgalci Çin ordusu gerilemeye başlamıştı. İmparator Chang (76-

⁹⁴ Stein, *Serindia*, III, s. 1147.

⁹⁵ Ögel, *Büyük Hun*, II, s. 300.

⁹⁶ Bu tarih, yung-p'ing 永平 saltanat devresinin 18. yılı olan 75 yılıdır.

⁹⁷ Chavanes (*TP*, II, 8, s. 157), "ilkbaharda", "ch'un 春" ifadesini çevirmemiştir. Hâlbuki makalesinin sonuna ilave ettiği Çince metinde de ch'un 春 imi mevcuttur. Belki de bir yazım veya baskı hatası mevcuttur.

⁹⁸ Chiu-ch'üan 酒泉. He-hsi 河西 koridorundadır (bkz. dipnot 27). Çin'in idarî taksimatının anlatıldığı *HHS*, chih-ti 志 第 23, s. 3521'de şu kayda rastlamaktayız: "Chiu-ch'üan 酒泉 ili İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-78) kurulmuştur. Lo-yang 雒陽 (şimdiki He-nan 河南 eyaletinde) ilinden Batıya doğru gidildiğinde 4700 li yol alınır. 9 şehri vardır, 12706 hanesi vardır. Şehirleri Fu-lu 福祿, Piao-shih 表氏, Le-kuan 樂涇, Yü-men 玉門...".

⁹⁹ Chiu-ch'üan Valisi Tuan-p'eng 酒泉太守段彭. T'ai-shou 太守, "vali" için bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 6221).

88)'ın kaynaklardaki ifadesiyle “İ'lerle ve Ti'lerle”¹⁰⁰ uğraşarak Çin'in kayba uğrayıp harap olmasını istemiyordu. Bu yüzden Çin İmparatoru, Wu ve Chi komutanlarını geri çağırды ve tekrar bir Doğu Türkistan Genel Valisi atamadı¹⁰¹.

Çin 77 yılında I-wu (Kumul)'daki tımar düzenini lağvetti. Bunun üzerine Hsiung-nu (Hun)'lar ordu gönderip I-wu (Kumul)'ya hâkim oldu. Bu sırada Doğu Türkistan'da Çin istilâsını yürüten Tümgeneral¹⁰² Pan-ch'ao, Yü-t'ien (Hoten)'de idi.

89 yılında (İmparator He'nın yung-yüan saltanat devresinin ilk yılı) Çin ordusu Orgeneral¹⁰³ Tou-Hsien, Hsiung-nu (Hun)'ları büyük bir yenilgiye uğrattı¹⁰⁴. Bunun üzerine 90 yılında (2. yıl) Tou-hsien, Yardımcı Komutanı¹⁰⁵ Yen-p'an komutasındaki iki binden fazla atlıyı I-wu (Kumul)'yu kuşatmak üzere gönderdi ve Çinlilere karşı direnen I-wu

¹⁰⁰ I-ti 夷狄, “İ'ler ve Ti'ler. Eski Çinliler Çinli olmayan ve Doğuda olanlara için İ 夷, Kuzeyde olanlar için Ti 狄, Batıda olanlar için Jung 戎 ve Güneyde olanlar için Man 蠻 gibi bazı genel adlar kullanmışlardır. Ancak genel olarak bu tasnif yönlerine göre yapılmış olmasına rağmen her zaman geçerli değildir (bkz. Onat-Orsoy-Ercilasun, *a.g.e.*, s. 99, not:4). Gerçekten de yönlerine göre bir tasnif yapılmış olsaydı metinde “jung”lara da yer verilmesi gerekirdi.

¹⁰¹ *HHS*, 88, s. 2910; *TT*, 191, s. 5194; *TC*, 196, s. 3134a; *TPYL*, 792, s. 3512a.

¹⁰² Chün-szu-ma 軍司馬, “tümgeneral”. Hucker (*a.g.e.*, Nu: 1790)'de, “division commander” yani “tümen komutanı”. Tümen Türkçe olarak “on bin” anlamına gelir. Muasır ordularda Tümen on ila yirmi bin askerden oluşur. Ancak Sonraki Han devrinde böyle bir durum söz konusu değildir. Kaynaklardaki ifadelerden bir netice çıkarmak mümkün olmasa da *HHS*, 88, s. 2911'de şu ifade mühimdir: “...可置軍司馬將士五百人”, “...tümgenerallik kurulabilir ve 500 asker toplanabilir”. Bu ifadeden Chün-szu-ma'nın yaklaşık 500 askerden oluşan bir orduya komutanlık ettiği anlaşılabilir. Tümgeneral olarak tercüme etmemizin bir diğer sebebi, Han devrinde ordular komutanı yani orgeneral komutasındaki beş ordudan biri olmasıdır. Bkz. *TY*, II, s. 3017: “又漢官名. 漢大將軍管五部, 部校尉一人, 比二千石; 軍司馬一人, 比千石”, “Bu unvan Han devrinin de bir memuriyet unvanıdır. Han devrindeki Ta-ch'iang-chün (Ordular Komutanı veya Orgeneral) beş komutana hükmeder, hsiao-wei 校尉 bir kişidir, geliri yıllık 2000 tan (1 tan yaklaşık 103 kilogram); chün-szu-ma 軍司馬 bir kişidir, yıllık geliri 1000 tan'dır”. Yetersiz bir tercüme sunan Biçurin (*a.g.e.*, II, s. 224) ise bu unvan için sadece “военачальник”, “komutan” karşılığını uygun görmüştür.

¹⁰³ Ta-ch'iang-chün 大將軍, “Orgeneral”. Hucker (*a.g.e.*, Nu:5897)'de, “General-in-chief”, “Orgeneral”.

¹⁰⁴ *HHS*, 88, s. 2910; *TT*, 191, s. 5194; *TC*, 196, s. 3134a; *TPYL*, 792, s. 3512a.

¹⁰⁵ Fu-hsiao-wei 副校尉, “Yardımcı Komutan”. Hucker (*a.g.e.*, Nu: 2032): “Deputy Commandant”, “Yardımcı Komutan”.

(Kumul) ordusu yenildi. 91 yılında Pan-ch'ao böylece Doğu Türkistan'a hâkim olmaya başladı. Bu nedenle Çin sarayı Pan-ch'ao'yu Doğu Türkistan Genel Valisi yaptı. Pan-ch'ao, Kuei-tzu (Kuça)'da ikamet ediyordu. Wu ve Chi Komutanlığı da tekrar kuruldu. Bu komutanlığın emrinde 500 asker vardı ve bunlar Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ndeki Kao-ch'ang (Karahoca) Kalesinde¹⁰⁶ konuşlandılar. Yine Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin uç şehrinde¹⁰⁷ Gözcü Wu Birliği¹⁰⁸ kurulmuştu, buranın (Karahoca Kalesine) uzaklığı 500 li idi¹⁰⁹. 94 yılında (6. yıl) Pan-ch'ao hücum edip Yen-ch'i (Karaşar) ordusunu yendi. Artık Doğu Türkistan'da elliden fazla ülkenin tamamı rehinelere gönderip Çin ile bağılılık kurdu¹¹⁰. T'iao-chih (Characene) ve An-hsi (Part) gibi 40 bin li uzaklarda deniz kıyısında bulunan devletlerin her biri pek başarılı tercümanlar ve elçiler göndererek haraç sundular.

97 yılında Pan-ch'ao, kâtibi¹¹¹ Kan-ying'i Hsi-hai (Akdeniz)'ya¹¹² bir keşif seferi yapmak üzere gönderdi¹¹³. O da bu seferi yapıp geri döndü. Buralara daha önce kimse gitmemişti ve buralara dâir bilgiler Çinlilerin en eski Coğrafya kitabı olan *Shan-hai-ching*'de¹¹⁴ mevcut değildi. Kan-ying bu halkların topraklarına ve geleneklerine dâir araştırmalar yaptı ve onların çok nadir ve kıymetli mallarından alıp getirdi. Bundan sonra çok uzaklardaki

¹⁰⁶ Kao-ch'ang kalesi 高昌壁 Koço veya Karahoca. Pelliot (M. Paul Pelliot, "Kao-Tch'ang, Qoço, Houo-Tcheou et Qarâ-Khodja", *Journal Asiatique*, XIX, Janvier-Février 1912, s. 581) şöyle demektedir: "... Une colonie militaire chinoise était installée sur le territoire du royaume "antérieur", au "mur de Kao-tch'ang" 高昌壁 qui correspond tout aussi sûrement à l'emplacement de Qarâ-khodja, à l'est de Tourfan". Yani "Bir Çin askeri kolonisi Devletin "ön" topraklarında, "Kao-ch'ang kalesi"nde kurulmuştur; burası ise kesinlikle Turfan'ın Doğusundaki Karahoca şehriyle özdeşleşmektedir". Ayrıca bkz. Chavannes, *TP*, II, 8, s. 155, dpt. 1.

¹⁰⁷ 候城, "uç şehir". Kelimesi kelimesine: "gözetleme şehri".

¹⁰⁸ 戊部候 "Gözcü Wu Birliği". Chavannes (*TP*, II, 8, s. 158) da benzer bir tercüme yapmıştır: "le surveillant de la tribu wou".

¹⁰⁹ Chavannes (*TP*, II, 8, s. 158-159) cümleyi yanlış anlamış: "le surveillant de la tribu wou qui résida (sur le territoire de) la tribu postérieure de Kiu-che (Dsimsa); le surveillant et la ville se trouvaient à 500 li de distance l'un de l'autre", "Gözcü Wu Bölüğü, Turfan'ın arka kısmındaki topraklara yerleşmişti; gözcü ile şehir arasında 500 li uzaklık vardı".

¹¹⁰ *HHS*, 88, s. 2910. *TT*, 191, s. 5194; *TC*, 196, s. 3134a; *TPYL*, 792, s. 3512a.

¹¹¹ yüan掾, "kâtip". Bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 8219.

¹¹² Hsi-hai 西海, "Batı Denizi", yani Akdeniz.

¹¹³ *TT*, 191, 5194; *TC*, 196, s. 3134a.

¹¹⁴ *Shan-hai-ching* 山海經, "Dağlar ve Denizler Kitabı". Yazım tarihi tam olarak bilinmeyen ancak ilk kez Shih-chih 史記'de (yazılış tarihi M.Ö. 109-91) zikredilen bir coğrafya kitabıdır. Bkz. *TY*, I, s. 924.

Meng-ch'i ve Tou-le¹¹⁵ ülkelerinin hepsi Çin'e elçi gönderip haraç sundular¹¹⁶. Kaynaklarda ifade edilen haraç Çinlilerin diplomatik anlayışları ve Çinli tarihçilerin bu yöndeki klasik tutumlarından kaynaklanmaktadır. Söz konusu olan şey elbette ki karşılıklı münasebetti.

Çin İmparatoru Hsiao-he'nın 105 yılında ölümüyle beraber Doğu Türkistan'daki ülkeler Çin'e karşı ayaklandılar. Bu ülkeler artık yavaş yavaş müstakillik sürecine girmişlerdi. 107 yılı geldiğinde (İmparator An'ın yung-ch'u saltanat devresinin ilk yılı) Jen-shang ve Tuan-hsi¹¹⁷ gibi genel valiler

¹¹⁵ Meng-ch'i 蒙奇 ve 兜勒 Tou-le. Chavannes (*TP*, II, 8, s. 159, dpt.5), bu devletlerin yerini ve adını tespit edememiştir. Fonolojik olarak Meng-ch'i 蒙奇 Makedonya ve 兜勒 Tou-le Trakya ya da Tohara ile özdeşleştirmek isteyenler çıksa da bunun tarihî realiteler ile pek örtüşmeyeceği açıktır. Bkz. Edwin G. Pulleyblank, "The Roman Empire as Known to Han China", *Journal of the American Oriental Society*, CXIX, 1, 1999, ss. 71-79.

¹¹⁶ *HHS*, 88, s. 2910; *TC*, 196, s. 3134a; *TPYL*, 792, s. 3512b.

¹¹⁷ Jen-shang 任商. Bu genel valinin 106 yılında Shu-le (Kaşgar)'da kısırıldığı anlaşılmaktadır; *HHS*, 47, s. 1591. Jen-shang, Pan-chao'nun yerine 102 yılında genel vali olmuştu. Chavannes (*TP*, II, 8, s. 160, dpt.4) şöyle demektedir: "Pan-ch'ao, Doğu Türkistan'dan döndükten sonra Wu-chi 戊己 Komutanı Jen-shang onun yerine genel vali oldu. Yang-p'ing saltanat devresinin ilk yılının 10. ayında (14 Kasım-13 Aralık 106 yılı) Doğu Türkistan'daki ülkeler isyan edip Genel Vali Jen-shang'a hücum etti. İmparator Yardımcı Komutan Liang-ch'in'i onun için yardıma gönderdi ve ona düşmana saldırıp mağlup edilmesi emredildi (*HHS*, 5, s. 205). Jen-shang geri çağrıldı ve yerine Tuan-hsi 段禧 getirildi. Ertesi yılın 6. ayında (8 Temmuz-7 Ağustos 107 yılı), Doğu Türkistan Genel Valiliği makamı lağvedildi (*a.e.*, s. 207) ve Çin'in Tun-huang'ın Batısı ve Kuzeyindeki topraklarda hakimiyeti ortadan kalktı. Daha sonra aynı ay içinde Jen-shang, Batıya Sefer Komutanı (Cheng-hsi Hsiao-wei 征西校尉) yapıldı ve bu ayaklanan Ch'iang 羌'lara karşı sefere çıktı (*a.e.*). Jen-shang'ın 31 Ekim-29 Kasım 108 yılında Ch'iang'lara bâriz bir biçimde yenildiği görülmektedir (*a.e.*, s. 211). Bu tekrar 116 yılı 28 Haziran-28 Temmuz ayında yine Ch'iang'lara hücum ederken chung-lang-chiang 中郎將 unvanıyla görmekteyiz (*a.e.*, s. 225). Ch'iang'lara tekrar 118 yılı, 10 Ocak-8 Şubat ayında hücum etmiş ve adamakıllı mağlup olmuştur (*a.e.*, s. 229). 118 yılı 30 Aralık-119 yılı 28 Ocak tarihinde suçlu bulunmuş ve umumun gözü önünde idam edilmiştir". Tuan-hsi 段禧 ise 108 yılının ilkbaharında tüm maiyetiyle Kumul ve Lukçun'dan çekilmiştir. Bu olaylar *HHS*, 47, s. 1591-92'de şöyle anlatılmaktadır: "Yung-yüan saltanat devresinin ilk yılında (107) Genel Valilik lağvedildi. Atlı Birlikler Komutanı (chi-tu-wei 騎都尉) Wang-hung 王弘, Liang-ch'in 梁懂, Tuan-hsi 段禧 ve Chao-po 趙博'yu karşılamak üzere Kuan-chung 關中 ordusunu gönderdi, (bunlar ise) I-wu (Kumul) ve Lukçun (Liu-

bölge devletleri tarafından defalarca kuşatıldılar. Çin sarayı ordusunun bu bölgede tehlike içinde olduğunu ve tutunamayacağını anlayınca Doğu Türkistan Genel Valiliğini lağvetti¹¹⁸. Aynı yıl Çin'in Shan-hsi eyaletinde yaşayan Güney Hsiung-nu (Hun)'ları isyan etti. Bir yandan da Tibetliler hücumu geçmişlerdi¹¹⁹. Valiliğin lağvedilmesinden sonra Çin, Doğu Türkistan'dan çekilmeye başladı. Bunun üzerine Hsiung-nu (Hun)'lar Doğu Türkistan'a tekrar hâkim oldular ve on yıldan fazla bir süre Çin sınırlarına hücum ettiler. Bu hücumlara maruz kalan Tun-huang¹²⁰ valisi Ts'ao-tsung, Hsiung-nu (Hun)'ların yaptığı tahribat sebebiyle epey sinmişti.

119 yılında (yüan-ch'u saltanat devresinin 6. yılı) Vali Yardımcısı¹²¹ So-pan, I-wu (Kumul)'da kışla kurması ve oraları işgal etmesi için binden fazla askerle Doğu Türkistan'a gönderildi. Bunun üzerine Ön Ch'e-shih (Turfan) ve Shan-shan (Çarklık) beyleri Çin'e teslim oldular. Birkaç ay sonra Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni tekrar kendisine katıp hücum ederek So-pan ve ordusunu yok etti. Bunun ardından Hsiung-nu (Hun)'lar Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin üzerine yürüdüler, Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi kaçtı. Shan-shan (Çarklık) Devleti bu tazyikten ötürü endişeliydi ve yardım için Ts'ao-tsung'a başvurdu. Ts'ao-tsung ise Çin sarayından Hsiung-nu (Hun)'lara hücum edilmesini ve So-pan'ın intikamını almak için ordunun harekete geçirilmesini talep etti, tekrar Doğu Türkistan'a girip hâkim olmak niyetindeydi. O esnada Çin tahtında oturan dul İmparatoriçe Teng buna izin vermedi; ancak Doğu Türkistan'ın kaybedilmemesi için Tun-huang'da Yardımcı Komutanlık kurulmasını ve burada yeniden 300 kişilik bir kışla konuşlandırılmasını emretti. Kaynakta geçen bu rakam elbette ki gereçeği yansıtmamaktadır. Çin'in bölgedeki başarısızlığını gizlemek için Çinli tarihçiler tarafından uydurulan sembolik bir rakamdır. Çin sarayının Yardımcı Komutanlık kurma kararı üzerine sonra Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları Ch'e-shih (Turfan) Devleti ile birleştirdi ve He-hsi'yi yağmaladı. Çinlilerin bu hücumlar karşısında yapacağı hiçbir şey

chung 柳中)'a çekilip subay ve askerleriyle orada tımar kurdular. Ertesi yıl (108), ilkbaharda Tun-huang'a çekildiler. Bu sırada Ch'iang'lar isyan etmişlerdi...".

¹¹⁸ HHS, 88, s. 2911; TC, 196, s. 3134a; TPYL, 792, s. 3512b; TT, 191, s. 5197.

¹¹⁹ Eberhard, "Muahhar Han Devrinde (m.s. 25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", *Belleten*, 16, s. 417-418.

¹²⁰ Bugünkü Kansu eyaletindeki Chiu-ch'üan'dedir. İmparator Wu'nun yüan-ting saltanat devresinin 6. yılında kurulmuştur. Bkz. *Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien* (CKLSTM), Ed., Wei Sung-shan, Kuang-tung, Beijing 1995, s. 1130; Hulswé-Loewe, *a.g.e.*, s. 75, dpt.40.

¹²¹ Ch'ang-shih 長史, Vali (t'ai-shou 太守) Yardımcısı. Bkz. Huang Pen-chi, *Li-tai-shih-kuan-piao*, Tai-pei 1975, s. 100. Ayrıca bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 2561.

yoktu¹²². Çin İmparatorluk meclisinde bu meseleyi tartışanlar Yü-men (Yeşimtaş Kapısı) ve Yang Geçidi'nin kapatılmasını istediler ve böylece bu beladan korunacağını belirttiler¹²³.

Çin imparatorluk meclisinde müzakereye konu olan Yü-men 玉門, “Yeşimtaş Kapısı” anlamına gelmektedir. Bugünkü Kansu eyaletindeki Tun-huang ilinin Kuzeybatısındaki Küçük P'an şehri 小盤城ndedir¹²⁴. Yang-kuan 陽關, “Yang Geçidi” ise bugünkü Kansu eyaletindeki Tun-huang ilinin Güneybatısındaki Hu-chen-p'o 湖鎮破 şehrinde¹²⁵. Chavannes'e göre Chiu T'ang Shu'da yer aldığı biçimiyle Yang Geçidi陽關 Shou-ch'ang 壽昌 ilinin (Han devrindeki Lung-le 龍勒 ili) 6 li Batısında ve Yü-men Geçidi 玉門關 ise aynı yerin 118 li Kuzeybatısındadır. *Kuo-ti-chih* 括地志 Yü-men geçidinin neresi olduğuna dâir bir gösterge sunmaktadır (Karşılaştırmamız *Shih Chi*, 123'deki Cheng-i 正義'nin şerhi). Hung-chün tarafından 1890'da neşredilen haritada Yang Geçidi Rus-Çin sınırında (35. varak), Tun-huang 敦煌 şehrinin Güneybatısında epey bir mesafede gösterilmekte ve burası Tan 丹河 veya Tang 黨河 Irmağının sol yakasına yerleştirilmektedir; Yü-men Geçidi ise buranın daha Kuzeybatısında, Boulounghir Irmağının Kara Nor'a aktığı yerde görülür. Bu eşleştirme Chiu T'ang Shu'da verilen bilgilerle uygunluk göstermektedir. Ancak belirtmek gerekir ki Yang Geçidinin konumu hiçbir zaman değişmemiş ancak Yü-men Geçidi zaman zaman farklı yerlere atfedilmiştir. T'ang devrinde Budist Hsüan-chang'ın 629 yılında yaptığı seyahatte, Yü-men Geçidini Hu-lu 瓠臚 (Boulounghir) Irmağı sınırında, Kua-chou 瓜州 (şimdiki An-hsi-chou 安西州'nun 80 li Güneybatısında)'nun 50 li Kuzeyinde zikreder. Bu gösterge Hsü-sung tarafından yazılan Han-shu-hsi-yü-chuan-pu-chu 漢書西域傳補註'da aktarıldığı biçimiyle yüan-he saltanat devresindeki (806-820) coğrafi taksimata uygunluk göstermektedir; Yü-men buna göre Kua-chou'ya bağlı olan Chin-ch'ang 晉昌 ilinin 20 li Doğusundadır. Nihayetinde bugün Yü-men ilçesi 玉門縣, Su-chou 肅州'nun 140 li Batısındaki bir yere atfedilmektedir¹²⁶. Dolayısıyla kaynaklarda geçen bu iki yer adı zaman zaman farklı yerlere atfedilse de daimâ Çin'in Batıya açılan kapıları olmuşlardır. Bu kapıların kapanması Doğu-batı arasındaki mal akışının

¹²² *HHS*, 88, s. 2911; *TC*, 196, s. 3134a.

¹²³ *HHS*, 88, s. 2911; *TT*, 191, s. 5195; *TC*, 196, s. 3134-3135.

¹²⁴ *CKLSTM*, s. 223.

¹²⁵ *a.g.e.*, s. 469.

¹²⁶ E. Chavannes, *Dix Inscriptions Chinoises de L'Asie Centrale*, Paris 1902, s. 67, dpt.2.

durması anlamına gelir ki bu Çin ekonomisinin çöküşü demektir. Hsiung-nu (Hun) saldırılarından korunmak için bu geçitlerin kapatılması önerisi bu sebeple Çinliler tarafından uzun uzadıya tartışılmıştır. Nihayetinde 123 yılında (Yen-kuang saltanat devresinin 2. yılı) Tun-huang Valisi Chang-tang imparatora bir tezkere sunarak üç maddelik planını şöyle açıkladı: “Kuzey düşmanlarından (Hunlardan) Hu-yen Beyi¹²⁷, P’u-lei (Barköl) ve Ch’in-hai (Hazar denizi)¹²⁸ arasında yayılıp gelişmişler, Doğu Türkistan’a hâkim

¹²⁷ Hu-yen 呼衍, bir Hun boyu. Bu boy için bkz. Ögel, *Büyük Hun*, II, s. 393-400; Chavannes (*Dix Inscriptions*, s. 18), bu boyu Hunların en soylu boyu olarak tasnif etmektedir. Benzer görüşü De Groot (De Groot, *a.g.e.*, s. 57) da paylaşmaktadır.

¹²⁸ Ch’in-hai 秦海 Chavannes ilk olarak bir çalışmasında (*Dix Inscriptions*, s. 21), buranın Hazar Gölü olabileceğini söylemiş ancak daha sonra fikir değiştirip (*TP*, II, 8, s. 162, dpt.2), bu göl hakkında kesin bir hüküm vermekten kaçınsa da Balkaş Gölü olabileceğini yazmıştır. Chavannes’ı başlarda bu görüşe sevkeden, *HHS*, 88, s. 2914’e Li-hsien 李賢 in başında bulunduğu heyet tarafından düşülen şerhtir: “大秦國在大秦海西古曰秦海也”, “Ta-ch’in ülkesi (Suriye), Batı Denizinin Batısındadır; bu nedenle oraya Ch’in Denizi denir”. Herrmann, (A. Herrmann, *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin 1910, s. 75) bu gölü Türköl ile özdeşleştirmekte ve Stein (A. Stein, *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern İrân*, Oxford 1928, I, s. 541) de onu onaylamaktadır; Stein’e göre Hun hareketi Tun-huang sınırındaki Barköl-Türköl hattı içinde görülmekteydi ve dolayısıyla Herrmann’ın görüşü tarihî relitelere uygundu. Bu meselenin dar bir tahlilidir; T’ang devrinin en mühim tarihçilerinden oluşan bir heyetin bu kadar göz önünde olan bir hususiyeti bilmemesi ve Ch’in-hai 秦海’yı sadece ad benzerliği nedeniyle Ta-ch’in ülkesi 大秦國 yani Suriye’nin Doğusuna yerleştirmesi mümkün değildir. Oldukça sağlam bir tarihçilik metodu olan Çin tarih yazıcılığının burada Hazar Gölünü kastetmesi Hunların yayılma alanları bakımından bazı tarihî gerçeklere dayanmaktadır. Ptolemaeus, (M.S.90-157) tarafından yazılan ve II. yüzyıl dünyasını anlatan *Geographia* adlı eserinde şöyle yazmaktadır (*Claudii Ptolemaei Geographia*, edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe, I, Lipsiae 1843, Lib. III, Cap. 5, s. 172): “μετὰ δὲ Βαστέρων καὶ Ῥωξολανῶν Χοῦνοι”, “Basternalar ile Rhoxolan’lar arasında Chuni (Hun) bulunur”. Bu surette “Ptolemaeus’un zikrettiği Hunlar, Kafkasya’nın Batısında, Manytsch ile Kuban’ın birinci bölümü arasında, Aral Denizinin Doğu kıyısının iç bölgesine yerleştirilmektedir. Hunlar orada Alanlara (yani Rhoxolan’lar-Ak veya Parlak Alanlar) komşu olarak Don ve Maeotis’de oturuyorladi” (F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, I, Berlin 1959, s. 3-9’dan aktaran Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s. 15). II. yüzyılda artık Kafkasların da ötesine geçmiş olduğu ve bu hâliyle Grek kaynaklarında yer aldığı görünen Hunlardan, Çin tarihçilerinin haberdar olmaması pek mümkün değildir; nitekim *HHS*, 88, s. 2918’e göre İmparator He’nın yung-yüan saltanat devresinin 9. yılında (M.S.97), Doğu Türkistan Genel Valisi Panch’ao 班超, Kan-ying 甘英’i Ta-ch’in yani Suriye’ye elçi olarak göndermişti.

olmuşlar ve oraları yağmalamışlardır. Bugün Chiu-ch'üan Eyaletine bağlı ülkelerin subay ve askerlerinden 2 binden fazla kişi K'un-lun¹²⁹ sınırında toplanmıştır. Önce Hu-yen Beyi'ne hücum edip kaynaklarını keselim. Bunun ardından Shan-shan (Çarklık) Devleti'nin 5 bin kişilik ordusunu Arka Ch'e-Shih (Turfan) Devleti'ni bastırmak için gönderelim. Bu en iyi plandır. Eğer ordu sefere çıkarılamıyorsa, tümgenerallik¹³⁰ kurulabilir, 500 asker toplanabilir, He-hsi'nin dört eyaletinden onun sabanı, öküzü, tahılı ve yiyeceği tedarik edilebilir, gidip Liu-chung (Lukçun)¹³¹ zaptedilebilir, bu orta hâlli bir plandır. Eğer bu da yapılamazsa, Chiao-he (Yarkhoto) şehrinin boşaltılması ve Shan-shan (Çarklık) gibi ülkelerin halkının toplanıp sınıra gönderilmesi gerekir. Bu en son çare olarak uygulanacak bir plandır¹³². O devirdeki güç dengelerini çok iyi analiz eden valinin bu planı reel-politik esaslarına dayanarak hazırlanmıştı. Planın ilk maddesi Hsiung-nu (Hun)

Kaynaklardaki ifadelerden Kan-ying'in Suriye'nin Doğu sınırlarını, Hazar Denizi ve İran dolaylarını gezip dolaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Çin bu bölge hakkında esasen o dönemde bilgi sahibi olmuştu. O hâlde *HHS*, 88, s. 2914'e Li-hsien 李賢'in başında bulunduğu heyet tarafından düşünülen şerhin doğru olduğu ve Ch'in-hai 秦海 yani Ch'in Denizinin Hazar Denizi olduğu görülecektir. Bu münasebetle Tun-huang Valisi Chang-tang'ın da genel bir ifade olarak Barköl'den Hazar Denizine kadar Hunların at koşturduğunu belirtmesi pek yerindedir. "Chuni" kelimesinin fonolojik durumu için bkz. O. Pritsak, "Xun der Volksname der Hsiung-nu", *Central Asiatic Journal*, V, 1, s. 33. Sonraki Han devrinde (25-220) Hu-yen boyunun Çin'e tâbi olmayan tüm Hunları ifade etmek için kullanılmış olduğu da bir gerçektir; çünkü bu devirde Hu-yen boyu, Hunların soylu ve hükümdar çıkararak bir boyu olarak toparlayıcı bir fonksiyon üstlenmekteydi, dolayısıyla Hu-yen boyunun sadece Türk-köl ve Barköl arasında yayıldığını ifade etmek meselenin halli için kifayet etmez. Hu-yen boy adının tüm Hunlara verilmiş olduğu ve Çinlilerin de Hu-yen adını kullanarak tüm Hunları kastetmiş olabileceği bir vakadır. Bu konuda bkz. De Groot, *a.g.e.*, I, s. 57-58; O. Pritsak, *a.g.e.*, ss. 27-34.

¹²⁹ K'un-lun 昆侖 sıra Dağları. Tibet platosunun Kuzeyi ve Tarım havzası ve Kansu koridorunun Güneyinden başlayan, Doğuya doğru Wei Irmağının Güneyinden uzayarak Kuzey Çin platosunda son bulan sıra dağlardır. Askerlerin toplandığı K'un-lun geçidi ise şimdiki Kansu eyaleynindeki An-hsi 安西'nin Batısında idi. Bkz. Chavannes, *TP*, II, 8, s. 162, dpt.3.

¹³⁰ "可置軍司馬", "Chün-szu-ma (Tümgenerallik) kurulabilir". Chavannes (*TP*, II, 8, s. 162) yanlış anlamış: "Si on ne peut faire sortir une armée, il faut établir un sseu-ma qui...", "Eğer bir ordu harekete geçiremiyorsanız, bir su-ma kurmanız gerekir...".

¹³¹ Liu-chung 柳中, Lukçun. Şimdiki Çarklık (Shan-shan) ilçesinin Güneybatısındaki Lu-k'e-ch'in 魯克沁 mahalidir (*CKLSTM*, s. 750).

¹³² *HHS*, 88, s. 2911.

kaynaklarını kesip onlara saldırmaya, diğer iki maddesi ise Hun saldırılarından korunmaya yöneliktir. Çin devleti asgarî zayıflıkla Hun tehlikesini bertaraf etme siyasetinde Doğu Türkistan'ı merkeze koymuştu. İmparatorluk meclisi bu planı tartışmaya açtı. İmparatorluk Sekreteri¹³³ Ch'en-chung söz alıp şöyle dedi: “Kulunuzun sekiz Man'ın vahşiliğini duymuştur, ancak hiçbir Kuzey düşmanlarının (yani Hunların) kadar değildir. Han Sülalesi devleti kurduğunda, Kao-tsu (M.Ö. 206-195), P'ing şehrinde¹³⁴ kuşatılıp büyük müşkülata düşmüştü. T'ai-tsung (M.Ö. 179-157) onlara haraç vermenin utancını taşımak zorunda kalmıştı. Hsiao-wu (141-87) bu nedenle çok öfkeliydi. Uzun vadeli bir plan yürütmek için derinlemesine düşünmüştü. Cesur bakanlarına Sarı Irmağı geçip çölün içinden ilerleyerek Kuzey düşmanlarının (Hunların) payitahtını yıkmalarını emretmişti. Hsüan (M.Ö. 73-49) ve Yüan (M.Ö. 48-33) devirleri gelince Çin, yabancı tâbilerine karşı önlem almış, geçit ve sınır kapıları kapatılmamıştı. Bu esnada zamanla Doğu Türkistan da tâbi olmuştu. Bugün Kuzey düşmanları (Hunlar), Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni mağlup etmişlerdir. Bunlar kaçınılmaz olarak Güneye inip Shan-shan (Çarklık) Devleti'ne saldıracaklardır. Eğer oraları terk edip yardım etmezsek, ardından bütün beylikler Hsiung-nu (Hun)'ları takip ederler. Eğer bu olursa Kuzey düşmanlarının (Hunların) parası ve malı katlanıp çoğalacak, güçleri ve cüretleri artacaktır. Güneyde sınırdaş oldukları Ch'iang'lara¹³⁵ da tazyik ederler ve onlarla münasebete geçip birlik olurlar. Bunun gibi He-hsi'nin dört ili de tehlikeye düşer. Bugün He-hsi artık tehlike altındadır, buraya yardım götürmek zordur, yapılacak seferlerin maliyeti yüz kere artar ve bu harcamaları temin edecek kaynak yoktur. Bu mecliste

¹³³ Shang-shu 尚書, “imparatorluk sekreteri” (Hucker, *a.g.e.*, Nu:5042).

¹³⁴ P'ing şehri 平城. Şimdiki Shan-hsi 山西 ilindeki Ta-t'ung 大同 şehrinin Kuzeydoğusunda yer almaktaydı (CKLSTM, s. 217).

¹³⁵ Nan-ch'iang 南羌, “Güney Ch'iang'ları”. Bunlar Tibetlilerin atalarıdır. Eski devirlerde bu halk esasında epey doğudaki Shan-hsi 山西 ve Shaan-hsi 陝西'de yaşıyordu (bkz. Tödö Akiyasu, “Some Notes on the Ch'iang Tribes”, *Acta Asiatica*, 16, 1969, s. 40) ancak Han sülalesi başa geçtiği devirlerde (M.Ö. III. yüzyıl sonu) Ch'iang'lar Çin'in Batı ve Güneybatı sınırları boyunca yayılmış olarak görünürler (Yü Ying-shih, “Han Foreign Relations”, *Cambridge History of China*, Ed., D. Twitchett-J. K. Fairbank, Cambridge 1987, s. 422). Akiyasu (*a.g.e.*, s. 48) şöyle demektedir: “Sonraki Han devrinde chien-wu 建武 saltanat devresi esnasında (M.S.37), beş bin Ch'iang hanesi Kuang-han ilinde 廣漢郡 dönüp Han devleti ile bağlılık kurmuşlardır ve İmparator He'nin ch'eng-yüan saltanat devresi sırasında (M.S.94), onbinlerce Ch'iang hanesi Szu-ch'uan 四川'da Han devletine tâbi olmuşlardır”. Sonraki Han devrinde Ch'iang'lar Chin-ch'eng 金城 ve Liang-chou 涼州'yu yağmalamışlar ancak Ma-yüan 馬援'nin seferi sonunda mağlup edilmişlerdir (*a.e.*).

konusanlar sadece Batı Toprakları'nın çok uzak oluşu ve yüksek maliyetler hakkında fikir yürütmüşlerdir. Bugün sınır boylarında müdafaa ve direnme için kâfi hazırlıklar yapılmamıştır. İçerideki illerde ise askerî hazırlıklar tamamlanmamıştır. Tun-huang tecrit hâlde ve tehlikededir. Kulunuzun fikrine göre Doğu Türkistan'daki ülkelere hâkim olmak için Tun-huang komutanlığı kurulmalı ve eskiden olduğu gibi He-hsi'deki dört ilde konuşlanan birliklere takviye sağlamalıdır. Çok geniş topraklar bu sayede hâkimiyet altına alınıp bastırılacak ve Hsiung-nu (Hun)'ların da gözü korkacaktır".¹³⁶ İmparatorluk sekreterinin Hun-Çin-Doğu Türkistan güç merkezlerini analizi Çinlilerin tarihin en eski devirlerinden beri dış siyasette Hunları ve Doğu Türkistan'ı merkeze koyduklarını ortaya koymaktadır. İmparatorluk Sekreterinin bu teferruatlı açıklamalarından etkilenen İmparator An onun planını onayladı ve Pan-yung'u Doğu Türkistan Vali Yardımcısı yaptı. İmparator serbest bıraktığı 500 mahkûmu gönderip Liu-chung (Lukçun)'a kışla kurdu. Bunun ardından Pan-yung, Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni yenip oralara hâkim oldu. Chien-wu saltanat devresinden (25-55) yen-kuang saltanat devresine (122-125) kadar Doğu Türkistan'ı üç kez işgal etmeye teşebbüs eden Çin nihayetinde başarısız oldu.¹³⁷

127 yılında (İmparator Shun'un yung-chien saltanat devresinin 2. yılı) Pan-yung Yen-ch'i (Karaşar) Devleti'ne hücum edip orayı teslim aldı. Bunun üzerine Kuei-tzu (Kuça), Shu-le (Kaşgar), Yü-t'ien (Hoten), Sha-ch'e (Yarkend) gibi 17 ülke gelip Çin'e tâbi olduklarını bildirdiler ancak Wu-sun¹³⁸, Ts'ung-ling (Pamir)¹³⁹ ve daha Batıdaki ülkelerin Çin ile hiçbir münasebeti kalmadı.

¹³⁶ HHS, 88, s. 2912; TT, 191, S.5197; TC, 196, s. 3134b.

¹³⁷ HHS, 88, s. 2912.

¹³⁸ Metnin Wu-sun 烏孫 ifadesi ile İli Vadisine işaret ettiği (Chavannes, TP, II, 8, s. 167) ve etnik bir atıf yapmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ögel'in (Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF, VI, 4, Ankara 1948, s. 278) de belirttiği gibi milâttan sonraki tarihlerde Wu-sun'ların zikri kaynaklarda pek nadir görülür. Wu-sun'ların en eski yerleşim yerleri Kan-su 甘肅'da idi, Yüeh-chih 月氏'ler tarafından mağlup edilince Tanrı Dağları civarına gelmişler ve Hun İmparatoru Mo-tun, Yüeh-chih'leri yendikten sonra daha da Batıya gidip İli Irmağının yukarılarına yerleşmeye başlamışlardır (ayrıntılar için bkz. a.e., ss. 259-278; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 17-27). Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) Çinliler, artık İli Irmağının yukarılarında yayılan Wu-sun'lar ile General Pan-ch'ao'nun çabaları sayesinde münasebete geçmiştir; ancak özellikle 108 yılından sonra Çin'in Doğu Türkistan'dan çekilmesi neticesinde bu çabalar boşa çıkmıştır.

¹³⁹ Ts'ung-ling 葱嶺 Pamir Dağları.

Çin İmparatoru 131 yılında tıpkı yung-yüan saltanat devresinde (89-104) yapıldığı gibi I-wu (Kumul) topraklarına tımar kurulmasını emretti ve bir kişiyi I-wu (Kumul) Tugay Komutanı¹⁴⁰ olarak atadı. İmparatorun düşüncesine göre I-wu (Kumul) toprakları evvelden beri bereketli ve zengin topraklardı, Doğu Türkistan'ın kapısı konumundaydı ve Hsiung-nu (Hun) orayı yağmalıyorlar ve ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.

132-134 yılından (yang-chia saltanat devresi) sonra Çin'in bölgedeki nüfuzu yok olmaya yüz tuttu. Doğu Türkistan'daki ülkelerin artık Çin ile hiçbir bağlantıları kalmadı. Üstelik artık Hsiung-nu (Hun)'lar iyice Batıya kaymış ve bölge üzerindeki hâkimiyet mücadelesinden çekilmişlerdi. Kuzeyden gelen proto-Moğolların kısmî baskısı söz konusu olsa da bu baskı Kuzey Çin ile sınırlı kalmıştı. Doğu Türkistan'daki devletler artık kendi aralarında hâkimiyet mücadelesine başlamışlardı¹⁴¹.

Sonuç: Çin kaynaklarına dayanarak Çinliler ile bugünkü Doğu Türkistan sahasındaki şehir devletleri arasındaki münâsebetlerin II. yüzyılın ortalarına kadarki genel durumu ele alınmıştır. Çinlilerin en eski devirlerden beri Doğu Türkistan'a hâkim olmak istedikleri ve hattâ bazen bunu varlık sebebi addettikleri anlaşılmaktadır. Çin'den Batıya açılan tek kara kapısı olan Doğu Türkistan ekonomik, coğrafi ve stratejik bakımlardan Çinlilerin vazgeçemediği bir saha olmuş ve devamlı işgallere uğramıştır. Böylece Çin'in Doğu Türkistan siyasetinin binlerce yıldır pek değişime uğramadan devam ettiği görülmektedir.

Ana Kaynaklar

Çin Kaynakları

Shih Chih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 1997.

Han Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 1997.

Hou Han Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 1997.

San Kuo Chih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 1997.

¹⁴⁰ Szu-ma 司馬, "komutan". *TY* (I, s. 464)'a göre Han devrinde bu unvanın mahiyeti şöyle idi: "漢宮門及大將軍, 將軍, 校尉之屬官, 都有司馬. 邊郡亦設置千人司馬, 專管兵事"., "Han devrinde Kung-men ve Ta-chiang-chün (tümgeneral), Chiang-chün (general), hsiao-wei (komutan)'ye bağlı memuriyettir, bu makamların hepsinde su-ma vardır. Sınır illerinde de bin askerlik su-ma kurulur, bunlar askeri kışlalardır". Kaynaktan anlaşılacağı üzere su-ma sınır illerinde bin kişinin başında olan komutandır ve bu surette bir tugay komutanı olması gerekir ki unvanı bugünkü dilimizde tuğgeneraldir. Ayrıca bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 386 ve 7146; W. Eberhard, *Çin Sinoloji'ye Giriş*, İstanbul 1946, s. 194: "Büyük generalin (ta-chiang-chün, tümgeneral) yanında".

¹⁴¹ *HHS*, 88, s. 2912.

BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN
MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

- Tzu Chih T'ung Chien*, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 1997.
T'ung Tien, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 2003.
T'ai P'ing Yü Lan, Shang-wu Yay., Taipei 1997.
Ts'e Fu Yüan Kuei, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 1982.
T'ung Chih, Shang-wu Yay., Shang-hai 1935.
Wen Hsien T'ung Kao, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 2006.
Tz'u-yüan, Chung-hua Shu-chü Yay., 5. baskı, Beijing 2002.

Grek Kaynakları

- Claudii Ptolemaei Geographia*, edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe, I, Lipsiae 1843.
Pliny, *Natural History*, İng. çev. H. Rackham, London, 1947.
Strabo, *The Geography of Strabo*, İng. çev., H. L. Jones, Cambridge 1944.

Araştırma Eserleri

- Abazov, R., *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, New York 2008.
Abdurrahman, V., “Orta Asya’daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara 2002.
Akiyasu, T., “Some Notes on the Ch’iang Tribes”, *Acta Asiatica*, 16, 1969.
Almas, T., *Uygurlar*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2010.
Altheim, F., *Geschichte Der Hunnen*, I, Berlin, 1959.
Avdiyev, V. İ., *İstoriya Drevnego Vostoka*, Moskva 1953.
Bailey, H. W., *Indo-Scythian Studies Being Khotanese Texts*, VII, Cambridge 1985.
Barthold, W., “Türkistan”, *İA*, C. 12/2, Eskişehir 2002
_____, “Fergana”, *İA*, C. IV, Eskişehir 2002
_____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990.
Beal, S., *Si-Yu-Ki, Buddhist Records of the Western World*, I-II, London 1906.
Beckwith, C. I., *Empires of Silk Road*, Princeton-Oxford 2009.
_____, *İpek Yolu İmparatorlukları*, Çev., Kürşat Yıldırım, Ankara 2011.
Bergman, F., *Archaeological researches in Sinkiang*, Stockholm 1939.
Bernştam, A. N., “K Voprosu ob Usun, Kuşanah, Toharah”, *Sovetskaya Etnografiya*, 3, 1947.
Biçurin, H. Ya., *İstoriya o Narodah Obitavşih v Credney Azii v Drevniya Vremena*, 3 Cilt, Sanktpeterburg 1851.

- Borovkova, L. A., *Tsarstva "Zapadnogo Kraya" vo II-I Vekah do N. E.*, Moskva 2001.
- Buharalı, E., "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maverâünnehr", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 99, 1995.
- Ch'en Chao-fu, "Ku-tai-Shao-shu-min-tsu-yen-hua", *Min-tsu-ta-hsüeh-yen-chiu*, 3, 1982.
- Chang Ch'i-chih (ed.), *Chung-kuo-li-shih*, 7. baskı, Beijing 2006.
- Chavannes, E., *Dix Inscriptions Chinoises de L'asie Centrale*, Paris 1902.
- _____, *Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, St Pétersbourg 1903.
- _____, "Les Pays d'occident d'après le Wei lio", *T'oung Pao*, II, 6, 1905.
- _____, "Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux", *T'oung Pao*, II, 7, 1906.
- _____, "Les pays d'Occident d'après le "Heou Han chou" ", *T'oung Pao*, II, 8, 1907.
- _____, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. M. Koç, Selenge Yay., İstanbul 2007.
- Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien*, Ed., Wei Sung-shan, Kuang-tung 1995.
- Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien*, I, Ed., Shih Wei-le, Beijing 2005.
- Crespigny, R. de, *Northern Frontier, the Policies and Strategy of the Later Han Empire*, Canberra 1984.
- De Groot, J. J. M., *Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit*, I, Berlin 1921.
- _____, *Die Westlaende Chinas in der vorchristlichen Zeit*, II, Berlin, 1926.
- Duan Chang-Qun, Gan Xue-Chun, Jeanny Wang, Paul K. Chien, "Relocation of Civilization Centers in Ancient China: Environmental Factors", *Ambio*, XVII, 7, Nov., 1998.
- Eberhard, W., *Çin Sinoloji 'ye Giriş*, İstanbul 1946.
- _____, "Muahhar Han Devrinde (M.S. 25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", *Belleter*, 16, 1940.
- _____, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1, İstanbul 1942.
- Emet, E., "Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4, Güz 1997.
- Hayit B., "Türkistan Terimi Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 53, Nisan 1988.
- Herrmann, A., *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin 1910.
- Hirth, F., *China and the Roman Orient*, Shanghai-Hongkong 1885.

BAŞLANGICINDAN II. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN İLE ÇİN
MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

- Hsi-yü-ti-ming*, Ed., P'ing Ch'eng-chün, Beijing 1980.
- Huang Pen-chi, *Li-tai-shih-kuan-piao*, Tai-pei 1975.
- Hucker, C. O., *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*, California 1985.
- Hulsewé, A. F. P.-M. A. N. Loewe, *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23*, Leiden 1979.
- Kafesoğlu İ., *Türk Millî Kültürü*, 23. baskı, İstanbul 2003.
- Kurban, İ., *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara 1995.
- _____, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara 1992.
- Legge, J., *The Chinese Classics: With A Translation, Critical And Exegetical Notes, prolegomena, and copious indexes*, cilt V, Hong Kong-London 1861-1872.
- Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.*, I, Wiesbaden 1969.
- Mallory, J. P.-Mair, V. H., *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, London 2000.
- McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill 1939.
- Onat, A.-Orsoy, S.- Ercilasun, K., *Han Hanedanlığı Tarihi, Bölüm 94A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara 2004.
- Onat, A., “Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, *Belleten*, LIV, 211, Aralık 1990.
- _____, “Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi*, XXXI, 1-2, 1987.
- Ögel B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I-II, Ankara 1981.
- _____, “İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi”, *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1952.
- _____, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI, 4, 1948.
- Özerdim M. N., “Hsi-Yü Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihi Sınırlaması ve Tarihi Önemi”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XV, 1-3, 1957.
- Pelliot, M. P., “Kao-Tch'ang, Qoço, Houo-Tcheou et Qarâ-Khodja”, *Journal Asiatique*, XIX, Janvier-Février, 1912.
- Pritsak, O., “Xun der Volksname der Hsiung-nu”, *Central Asiatic Journal*, V, 1, 1959.
- Pulleyblank, E. G., “The Roman Empire as Known to Han China”, *Journal of the American Oriental Society*, CXIX, 1, 1999.
- Sinor, D., “Giriş: İç Asya Kavramı”, Çev., R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, Der., Denis Sinor, 4. baskı, İstanbul 2003.

- _____, "The Scope and Importance of Altaic Studies", *Journal of the American Oriental Society*, LXXXIII, 2, Apr.-Jun., 1963.
- Stein, A., *Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China*, I-V, Oxford 1921.
- Taşağıl, A., *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.
- Togan, Z. V., *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I, 2. baskı, İstanbul 1981.
- _____, *Türk Türkistan*, İstanbul 1960.
- Vásary, I., *Eski İç Asya Tarihi*, Çev., İ. Doğan, İstanbul 2007.
- Yang, Lien-sheng, "Hostages in Chinese History", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV, 3-4, December, 1952.
- Yıldırım, K., *Türk Tarihi İçin Eski Çince Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.
- _____, *Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münâsebetler (Milâdî 73-108)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- _____, "Orta Doğu'da Bir Çinli Seyyah: Kan Ying (M.S. 97)", *Evliya Çelebinin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler*, İstanbul, 23-24 Mayıs 2011 (Baskıda).
- Yu Tai-shan, "A Study of Saka History", *Sino-Platonic Papers*, 80, July, 1998.
- Yü Ying-shih, "Han Foreign Relations", *Cambridge History of China*, Ed., D. Twitchett-J. K. Fairbank, Cambridge 1987.